

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЖАХОН АРХЕОЛОГИЯСИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент – 2017

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: *А.С.Сагдуллаев – тарих фанлари доктори, профессор.*

Тақризчилар: *Р.Х.Сулаймонов – тарих фанлари доктори, профессор.*

Ў.М.Мавлонов – тарих фанлари доктори, профессор.

*Ўқув -услубий мажмуа ЎзМУнинг Кенгашининг 2017 йил _____ даги ____ -
сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	11
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	18
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ.....	84
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	87
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	89
VII. ГЛОССАРИЙ.....	91
VIII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	93

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли қарорида белгиланган устивор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Таълим тизимини самарадорлигини ошириш, педагогларни замонавий билим ва амалий кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, чет элнинг илғор тажрибаларни ўрганиш ва таълим амалиётига тадбиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифасидар. Ушбу дастур Ўрта Осиёнинг қадимги цивилизацияси ва давлатчилигининг умумбашарий тарихий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти очиб бериш, асосий йўналишлар ва тадқиқотлар натижалари ҳақидаги билимларни бойитиш, мавжуд илмий адабиётлар, замонавий назариялар, ёндашувлар ва илмий қарашларни ўрганиш, таҳлил қилиш ҳамда умумлаштириш каби масалаларни қамраб олади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади –“Жаҳон археологияси” фани тўғрисида тингловчига замонавий босқичга оид чуқур тарихий билимлар, янги илмий қарашлар ва назариялар ҳақида ахборот бериш, шунингдек, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш, мазкур фан ҳақидаги тингловчилар билимларини такомиллаштириш, бу борадаги муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш, илғор тажрибаларни ўрганиш ва амалда қўллаш, кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- Тингловчиларга жаҳон археологияси масалалари бўйича илғор таълим инновациялар, концептуал замонавий муаммолар ва ёндашувлар асослари тўғрисида маълумотлар бериш, замонавий модулли технологияларидан фойдаланиб тингловчиларни мазкур йўналишда малакасини оширишга кўмаклашиш;

- Жаҳон археологиясининг тарих фанида тутган ўрни, аҳамияти ва ривожланиш хусусиятлари ҳақидаги билимларни бойитиш;

•Юксак малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш борасидаги ислохотларни амалга ошириш жараёнида илғор хориж тажрибасини ўрганиш, улардан самарали фойдаланиш маҳоратни ошириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси ва малакасига қўйиладиган талаблар

Модул ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- янгича илмий қарашлар ва назариялар;
- тарихийлик ва холислик тамойиллар;
- назорат жараёнини ташкил этиш;
- археология фанига оид инновациялардан самарали фойдаланиш ҳақида билимларга эга бўлиши;

Тингловчи:

- педагогик фаолият жараёнини такомиллаш;
- назорат жараёнини тез ва самарали ўткази олиш;
- назоратнинг турли шаклларида самарали фойдаланиш;
- интерфаол методларни мақсадли равишда тўғри танлаш ва фойдаланиш;

кўникмаларини эгаллаши;

Тингловчи:

- ўқув курсини модулини тузиш;
- ахборотни структуралаштириш;
- тингловчиларнинг мустақил амалий фаолиятни ташкил этиш;

малакаларини эгаллаши;

Тингловчи:

- ўз соҳасига оид ахборотни мантиқий блокларга ажратиш ва аниқ, лўнда, тушунарли равишда баён этиш;
- модулли ёндашув асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;
- технологик ёндашув асосида таълим ва тарбия жараёнини бошқариш;
- мустақил фаолиятни ташкил этиш юзасидан малакасини ошириш лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модул маъруза, амалий ва кўчма машғуллар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, ўтказиладиган амалий ва кўчма машғулларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг малака ошириш курси режасидаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Жаҳон археологияси” курси ўқув режадаги мутахассислик фанларининг соҳалари билан ўзвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнидаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда янги ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир янги билимларга эга бўладилар.

“Жаҳон археологияси ”

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юклараси				Мустақил таълим
			Жами	жумладан			
				Назарий	Амалий машғулот	Кўчма маъғулот	
1.	Африка инсоният аجدодларининг илк ватани	4	4	2	2		
2.	Ашел даври ва унинг асосий ёдгорликлари.	4	4	2	2		
3.	Мезолит даври табиий иқлим ўзгаришлари	4	4	2	2		
4.	Энеолит даврида металлнинг кашф этилиши	8	6	2	2	2	2
5.	Олд Осиёда цивилизация шаклланишининг археологик мажмуаларда намоён бўлиши	10	8	2	4	2	2
	Жами:	30	26	10	12	4	4

НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Африка инсоният аجدодларининг илк ватани

Африка инсоният аждодларининг илк ватани. Олдувай даври. Евросиё худудига ибтидоий одамларнинг тарқалиши масалалари. Ашел даври ва унинг асосий ёдгорликлари.

2-мавзу: Ашел даври ва унинг асосий ёдгорликлари

Инсониятнинг Америка қитъасига ўтиши. Мезолит даври табиий иқлим ўзгаришлари ва унинг хўжалик фаолиятига таъсири. Неолит даври. “Неолит инқилоби”. Олд Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг шаклланиши.

3-мавзу: Мезолит даври табиий иқлим ўзгаришлари

Илк ишлаб чиқариш марказлари: Яқин Шарқ, Кичик Осиё ва Жармо. Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг худудий кенгайиши. Энеолит даврида металлнинг кашф этилиши ва унинг жамият тараққиётининг туб бурилишидаги аҳамияти.

4-мавзу: Энеолит даврида металлнинг кашф этилиши

Энеолит даврида металлнинг кашф этилиши ва унинг жамият тараққиётининг туб бурилишидаги аҳамияти. Олд Осиёда цивилизация шаклланишининг археологик мажмуаларда намоён бўлиши.

5-мавзу: Олд Осиёда цивилизация шаклланишининг археологик мажмуаларда намоён бўлиши

Олд Осиёда цивилизация шаклланишининг археологик мажмуаларда намоён бўлиши. Хараппа (Ҳиндистон) ва Шан-Ин (Хитой) маданиятларининг илк цивилизация тизимидаги ўрни.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ

Кўчма машғулотни ташкил этиш шакли ва мазмуни

Кўчма машғулотлар модулларнинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда қуйидаги шаклларда ташкил этилади:

- Ўзбекистон Миллий университетининг ўқув-лаборатория хоналарида, музейлари ҳамда намунавий деканатида;

- Марказнинг ишлаб чиқариш корхоналари, илмий тадқиқот муассасалари ва бошқа марказлар билан тузилган шартномалари асосида ташкил этилади ҳамда ўрнатилган тартибда расмийлаштирилади

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Тингловчи мустақил ишни модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув, илмий адабиётлардан ва меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш;

- фанга оид статистик маълумотларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

ЖОРИЙ НАЗОРАТ(АССИСМЕНТ)НИ

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Жорий назорат(ассисмент)ни баҳолаш Ўзбекистон Миллий университети хузуридаги педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш Тармоқ (минтақавий) марказида тасдиқланган шакллари ва мезонлари асосида амалга оширади.

Ушбу модулнинг жорий назорат(ассисмент)га ажратирлан максимал балл-**0,8 балл**.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

“Кейс-стади” методи «Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

Кейс. Африка қитъасида дастлабки ибтидоий одамлар пайдо бўлди. Улар аста-секинлик билан ер юзининг бошқа худудалрига тарқала бошлади. Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:
Дастлабки ибтидоий одамларнинг Африка қатъасидан миграция қилиши ер юзида тарқаланишнинг сабаблари нималардан иборат.

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ➤ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ➤ ахборотни умумлаштириш; ➤ ахборот таҳлили; ➤ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ➤ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ➤ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ➤ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ➤ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ➤ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Блиц – сўров” усули

“Блиц–сўров” усулидан фойдаланишнинг мақсади: Талабаларда мантикий фикрлаш, фан юзасидан берилган маълумотлар орасидан кераклигини ажрата олиш қобилиятини шакллантириш, ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш ва уларга ўз фикрини ўткази олиш, бошқалар билан ҳамфикр

бўла олиш каби кўникмаларни, тарихий жараён кетма–кетлигини аниқлаш орқали шакллантириш.

Ўтказиш технологияси:

Ушбу технология бир неча босқичда ўтказилади:

1. Ўқитувчи талабаларга ушбу машғулот, бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида тушунча беради. Ҳар бир босқичдаги вазифани бажаришга аниқ вақт берилиши ва ундан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Тарқатма материаллар тарқатиб, талабаларга уни синчиклаб ўрганиш зарурлигини айтади.
2. Талабалар дастлаб тарқатма материалдаги “Якка баҳо” бўлимига ўзининг шахсий фикри асосида мантиқий кетма–кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади. Унга 5 минут ажратилади.
3. Талабаларнинг якка тартибдаги ишлари тугагач, ўқитувчи улардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузишини сўрайди. Улар ҳамфикрликда тарқатма материалдаги “Гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадилар. Унга 5 минут ажратилади.
4. Барча кичик гуруҳларда ишлар тугагач, ўқитувчи ҳаракатлар кетма–кетлиги бўйича тўғри жавобни беради ва талабалар “Тўғри жавоб” бўлимига рақамларни ёзиб чиқадилар.
5. Ўқитувчи “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлар билан “Якка баҳо” ва “Гуруҳ баҳоси” бўлимидаги рақамларни солиштириб, катта–кичиклигини айириб, фарқини чиқариб, “Якка хато” ва “Гуруҳ хатоси” бўлимларига ёзишларини сўрайди.
6. Ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради ва уларни алоҳида шарҳлайди.
7. Талабалар тарқатма материалда берилган баллар асосида ўз баҳосини чиқарадилар ва улар журналга қайд қилинади.
8. Машғулот якунлангач, ўқитувчи машғулотни ўтказиш жараёнида талабаларнинг ва гуруҳларнинг фаолияти тўғрисида ўз фикрини билдиради.

Археологик даврлаштириш (“блиц-сўров” услуги)

Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Якка хато	Якка баҳо	Даврлар номи
					Мезолит
					Илк темир даври
					Бронза
					Ўрта асрлар
					Неолит
					Энеолит
					Антик
					Ашель
					Архаик
					Олдувай

6-5 тўғри жавоб "қониқарли"

8-7 тўғри жавоб "яхши"

9-10 тўғри жавоб "аъло"

Чархпалак технологияси.

1-мисол. Мақсад тингловчиларни дарс жараёнида мантиқий фикрлаш, ўз фикрларини мустақил равишда баён эта олиш, ўзларини баҳолаш ҳамда якка ва гуруҳларда ишлашга, бошқалар фикрига ҳурмат билан қарашга, кўп фикрлардан кераклигини танлаб олишга ўргатиш.

Ўтказиш технологияси:

1. Тингловчилар (шароитга қараб) гуруҳларга ажратилади.
2. Ўқитувчи машғулоти ўтказиш қоидаларини таништиради.
3. Тарқатма материаллар гуруҳ аъзоларига тарқатилади.
4. Дастлаб гуруҳ аъзолари якка тартибда берилган вазифани ишлаб чиқишади ва тарқатма материалнинг ўнг томонига ўз белгисини ёки исми фамилиясини ёзади. Талаба тўғри деб билган жавобини + белгиси билан ручкада белгилаб чиқади. 10 минут ажратилади.
5. Бажарилган вазифа бошқа гуруҳ аъзолари билан алмаштирилади. Улар ҳам тарқатма материалнинг чап томонига ўзининг белгиси ёки исминини ёзиб, қайтадан х белгиси билан тўғри жавобини белгилайдилар. Унга 5 минут ажратилади.
6. Тузатилган, ўзгартирилган материалларни яна бир марта гуруҳлар бўйича алмаштириш мумкин.(гуруҳлар сонига қараб)
7. Охирги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзлари илк бор тўлатган материални танлаб оладилар ва унда белгиланган жавоблар таққосланади ва таҳлил қиладилар.
8. Ўқитувчи тарқатма материалда берилган тўғри жавобни ўқийди ва талабалар уларни ўз жавоблари билан солиштириб борадилар.
9. Ҳар бир талаба тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар ўртасидаги фарқни аниқлаб, тўплаган балани ҳисоблаб, ўзини ўзи баҳолайди.

№	Манзилгоҳларнинг номи	Илк палеолит	Ўрта палеолит	Сўнгги палеолит	Илк мезолит	Сўнгги мезолит
1	Селўнгир					
2	Қўтирбулоқ					
3	Сиёбча					
4	Хўжамазгил					
5	Тешиктош					
6	Сўх					
7	Обирахмат					
8	Учтут					
9	Мачай					
10	Иттакқалъа					
11	Обишир					
12	Хўжакент					
13	Шўркўл					

14	Қайла					
15	Кўшилиш					
16	Мачай					
17	Бўзсув					
18	Зараутсой					
19	Такалिसой					
20	Самарқанд					

9-12 тўғри жавоб "қониқарли"

13-16 тўғри жавоб "яхши"

17-20 тўғри жавоб "аъло"

Чархпалак технологияси.

2-мисол. Мақсад: талабаларни дарс жараёнида мантиқий фикрлаш, ўз фикрларини мустақил равишда баён эта олиш, ўзларини баҳолаш ҳамда якка ва гуруҳларда ишлашга, бошқалар фикрига хурмат билан қарашга, кўп фикрлардан кераклигини танлаб олишга ўргатиш.

Ўтказиш технологияси:

1. Талабалар (шароитга қараб) гуруҳларга ажратилади.
2. Ўқитувчи машғулоти ўтказиш қоидаларини таништиради.
3. Тарқатма материаллар гуруҳ аъзоларига тарқатилади.
4. Дастлаб гуруҳ аъзолари якка тартибда берилган вазифани ишлаб чиқишади ва тарқатма материалнинг ўнг томонига ўз белгисини ёки исми фамилиясини ёзади. Талаба тўғри деб билган жавобини + белгиси билан ручкада белгилаб чиқади. 10 минут ажратилади.
5. Бажарилган вазифа бошқа гуруҳ аъзолари билан алмаштирилади. Улар ҳам тарқатма материалнинг чап томонига ўзининг белгиси ёки исмини ёзиб, нотўғри деб билган жавобларни х белгиси билан тўғри жавобини белгилайдилар. Унга 5 минут ажратилади.
6. Тузатилган, ўзгартирилган материалларни яна бир марта гуруҳлар бўйича алмаштириш мумкин.(гуруҳлар сонинга қараб)
7. Охирги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзлари илк бор тўлатган материални танлаб оладилар ва унда белгиланган жавоблар таққосланади ва таҳлил қилидилар.
8. Ўқитувчи тарқатма материалда берилган тўғри жавобни ўқийди ва талабалар уларни ўз жавоблари билан солиштириб борадилар.
9. Ҳар бир талаба тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар ўртасидаги фарқни аниқлаб, тўплаган балини ҳисоблаб, ўзини ўзи баҳолайди.
10. Талабаларнинг баҳолари синф журналига қайд қилинади ва машғулоти тўғрисида ўқитувчи ўз фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

Ибтидоий давр хусусиятларини аниқланг.

(Чархпалак технологияси.)

№	Давр хусусиятлари	Палеолит	мезолит	неолит	энеолит	Бронза
1	Дехқончилик					

	вужудга келган					
2	Ўқ-ёй ихтиро қилинган					
3	Музлик даври ҳукмрон бўлган					
4	Сунъий олов ихтиро қилинган					
5	Сопол ихтиро қилинган					
6	Одамлар ғорларда яшаган					
7	Чорвачилик вужудга келган					
8	Одамлар кўчманчи ҳаёт кечиришган					
9	Неандерталь одам яшаган					
10	Ижтимоий тенгсизлик вужудга келган					
11	Микролит қуроллар ишлаб чақарилган					
12	Суғорма деҳқончилик вужудга келган					
13	Буғулар овланган					
14	Илк шаҳарлар вужудга келган					
15	Мис ихтиро қилинган					
16	Макролит қуроллар ишланган					
17	Нуклеуслар ишланган					
18	Мустаҳкамланган қишлоқлар в/к					
19	Патриархат даври бошланган					
20	Қоя тош суратлар кўп ишланган					

9-12 тўғри жавоб "қониқарли"

13-16 тўғри жавоб "яхши"

17-20 тўғри жавоб "аъло"

2. “Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин. Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест 1. Археология атамаси илк бора ким томонидан қўлланилган? А. Афлотун В. Герадот С. Гиппарх D. Арриан	Қиёсий таҳлил Археология ва Antiquaries атамаларини қиёсий таҳлил қилинг
Тушунча таҳлили Археология атамасини изохланг.....	Амалий кўникма Археологик ёдгорликлар турларини таснифлашни ўрганинг

3. “Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- ✓ иштирокчилар машғулоти қоидалари билан таништирилади;
- ✓ ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар
- ✓ номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ✓ ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай

- ✓ ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- ✓ белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг
- ✓ тугри ва тулик изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;
- ✓ ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий
- ✓ муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини
- ✓ текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Археологияда таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади	Қўшимча маълумот
Археология	Архайос-қадим ва логос-фан яъни ўтмиш ҳақидаги фан деган маъноларни англатади	
Antiquitates	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.	
Antiquaries	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.	
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Археологик давр ҳисобланмиш палеолит яъни қадимги тош даври босқичлари	

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу: Африка инсоният аجدодларининг илк ватани

Режа:

- 1.1. Африка палеолит ва мезолит даври
- 1.2. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши
- 1.3. Археологик тадқиқотлар тарихи

Таянч иборалар: Археология, ибтидоий маданият, Янги Бобил ҳукмдори Набонид, Афлотун, antiquitates-қадимийёт термини, «antiquaries» - антикварий, Христиан Готтлиб Гейне, Радиокарбон усули, Археологик тадқиқотлар тарихи, Геологлар.

1.1 Африка палеолит ва мезолит даври

Фаннинг мақсади – Жаҳон археологиясининг палеолит ва мезолит даври маданияти ҳақида талабаларда ҳолисона илмий дунё қарашни, кўникма ва малака шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси – Инсоният қадимги тарихи ва унинг асосий босқичларини ўргатишдан иборат.

“Жаҳон археологияси” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида талабалар:

- “Жаҳон археологияси” курсининг мақсад ва вазифалари, дастлабки инсоният вакилларининг Жанубий ва Шарқий Африкада хайвонот дунёсидан ажралиши ва шаклланиши муаммолари. Инсоният вакилларининг Евроосиё материгига тарқалиш жараёни. Унинг экологик ва ибтидоий маданиятга таъсири. Европа, Яқин ва Ўрта Шарқ, Жанубий-Шарқий Осиё, Узоқ Шарқ палеолит ва мезолит даври маданиятлари ҳамда топилмалари ҳақидаги илмий маълумотлардан илмий мақсадларда фойдаланишни **билиши** керак;
- Талаба тарихий маълумотларни илмийлик, тарихийлик, холислик асосида ўрганиш. Музей ашёлари ва интернет маълумотларни, археологик манбаларни мустақил тадқиқ қилиш, ўрганиш **кўникмаларига эга бўлиши** керак;

- Археология музейи, археологик манбалар тавсифлари, илмий тадқиқот институтлари материалларидан фойдаланиш *малакаларига эга бўлиш* керак.

Археология термини 2 та юнонча сўз, “архайос”-қадимги ва “логос”-фанлардан ташкил топган бўлиб, ўтмиш ҳақидаги фан деган маънони англатади. Археология фани гуманитар фанлар ичида энг ёш фан бўлишига қарамадан, унинг илдизлари қадимги даврларга бориб тақалади. Ёзма манбаларга кўра милоддан аввалги 6 асрда Янги Бобил ҳукмдори Набонид, (баъзи манбаларга кўра, Набонагид, Набунаид) қадимги ибодатхона ва сайройлар фундаментида қазилма ишларини олиб борган. Ҳозирги кунда Британия музейида у томонидан Сиппарда жойлашган қадимги ибодатхона асосидан топилган ёзувли призма сақланмоқда. Бироқ ёзма манбалар Набонид нима мақсадда қазилма ишларини олиб борганлиги ҳақида маълумот беришмайди. У Харранлик бўлиши билан бир қаторда нафақат қазилма ишларини олиб борган балки кўплаб қурилиш ишларини амалга оширган. Эҳтимол, у бу қазилма ишлари билан ўзининг бинокорлик соҳасида олиб бораётган сиёсатини асословчи маълум бир исботлар излашга ҳаракат қилган бўлса, ажабмас. Нима бўлган тақдирда ҳам у афсоналар эмас балки моддий манбаларга асосланган ҳолда ўтмишни тирилтирган. Археология термини биринчи мартаба Афлотуннинг “Типпий” асарида қўлланилади. У бу термин орқали “ўтмишдаги воқеа ва ҳодисалар ҳақида маълумот бериш” ни тушунган. Археология терминини худди шундай маънода бошқа бир юнонлик олим, файласуф Диадор ҳам ўз асарида қўллайди. Римлик муаллифлар эса юнонча археология термини ўрнида *antiquitates*-қадимиёт терминини қўллашади. Шу соҳа вакиллари эса «*antiquaries*» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташади. Ўрта асрларда эса антикварийлар деб қадимги қўлёзмаларни кўчирувчиларни тушунишган¹.

Европа Уйғониш даврида эса антикварийлар деб антик даври санъат намуналарини (айниқса юнон ва рим даври) тадқиқ этувчи, коллекцияси билан шуғулланувчи кишиларни тушунишган. 1767 йилда Геттинген университети профессори Христиан Готтлиб Гейне археология терминини қайта тиклайди. Бироқ, Х.Г.Гейне ҳам археология термини асосида антик даври ёдгорликлари тавсифи ва классификациясини тушунган. XIX аср бошларига қадар қадимиёт билан шуғулланувчи кишиларни фақатгина антик даври топилмалари қизиқтирган ва қадимги давр топилмаларини ўрганиш уларнинг тадқиқот доирасига кирмаган. Археологиянинг фан сифатида мавжуд бўлиши борасида олимлар орасида бир қанча қарашлар мавжуд. Масалан Британиялик олимлар археологияни тарих соҳасининг бир қисми эканлигини таъкидлашади². Британиянинг кўпгина университетларида археология курси тарих факультетларида ўқитилади. Америкалик археологлар эса археологияни антрологиянинг бир қисми эканлигини

¹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

² Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

этироф этишади ва шу сабабли археология курслари антропология факультетларида ўқитилади.

Археология тарихни инсон фаолияти натижаси ҳисобланган топилмалар ва ёдгорликлар асосида ўрганади ва ёритади. Инсон фаолияти натижасида вужудга келган қатламлар эса археологияда маданий қатлам деб аталади. Археологик тадқиқотлар жараёнида қайд этилган топилмалар яъни моддий маданият намуналари ва археологик ёдгорликларнинг ёшини аниқлашда бир нечта замонавий усулларидан фойдаланилади. Шулардан бири Радиокарбон усули бўлиб, ушбу усул 1946 йилда Уиллард Либби томонидан яратилган. Бундан ташқари рус олими Б. А. Колчин томонидан ёдгорликларни даврлаштиришда яна бир янги усул дендрахронлогия усули кашф этилган. Қадимги даврда яшаган ва тарих билан қизиққан аجدодларимиз қадимги давр ёдгорликлари инсоният ўтмиши ҳақида гувоҳлик берувчи манба эканлигини тушуниб етишган. Дастлаб юнонлар қадимги ёдгорликларга ўз эътиборларини қаратишган ва этнографик маълумотларга қизиқиш билдиришган. Масалан: Геродот ўз асарларида Киммерия шохлари қабрлари, скифларнинг моддий маданияти, Македониянинг Празиаас кўлида жойлашган қадимги манзилгоҳлар ва Миср пирамидалари ҳақида маълумотлар ёзиб қолдиради³.

Фукидиднинг “Археология” асарининг биринчи 23 та бобида ўтмишдан мерос қолган урф-одат, анъана ва қадимий ёдгорликларни таҳлил қилиш асосида Юнонистоннинг қадимги давр тарихини тиклашга уринган. Эллинизм даврида адабиётда янги бир соҳа “периэгесис”-яъни саёҳатчи олимлар томонидан қадимги ёдгорликлар мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақида маълумотлар, кундаликлар ёзиб қолдириш соҳаси пайдо бўлади. Периегетик адабиётнинг тугалланган классик манбаси сифатида Павсанийнинг (милодий II асрда яшаган) “Элиада таърифи” асарини келтириб ўтишимиз мумкин. Ушбу асарда қадимги Юнонистон ҳудудида жойлашган ёдгорликлар моддий маданият намуналари ҳақида маълумотлар келтирилади. Периегетик адабиётнинг ривожланиши натижасида қадимги топилмаларни коллекция қилиш жараёни кучайиб кетди⁴.

Страбонинг маълумот беришича унинг даврида Коринфдаги кўплаб қабрлар талон-тарож қилинган ва улардан топилган ноёб санъат намуналари эса коллекционерларга сотилган. Рим империяси ҳукмронлиги даврида эса бу ҳолатга чек қўйилган. Европанинг уйғониш даврида антик даври билан шуғулланиш Европа жамиятининг катта қисмини ўзига жалб этган. Бу давр коллекционерлари антик даври фалсафаси ва адаёти ҳамда санъат намуналарини тўплаш билан шуғулланишган. 1347 йилда Рим Республикасини бошқарган Кола ди Риенцо Италия бирлигини тиклашда лотин ёзувлари, ёдгорликлари ва топилмалари муҳим ўринга эга деб ҳисоблаган ва бунинг натижасида Рим Республикасининг биринчи навбатда ўтказган тадбири бу Римнинг антик даври ёдгорликларини муҳофаза этиш

³ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

⁴ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

бўлган⁵. XV асрда саёҳатчи ва қадимги топилмалар хаваскори бўлган Кириако Анконский Греция, Македония, Кичик Осиё давлатларини айланиб чиққан, Сурия, Фаластин ва Мисрда бўлиб, у ердаги қадимги ёзувлар кўчирган, иншоотлар суратларини чизган ва топилмаларни йиққан. Унинг “қадимги буюмлар ҳақида маълумотлар” кундалиги археология ва этнология ҳақида кўплаб маълумотларга эга бўлиб, бу билимларнинг зиёлилар жамиятида оммалаштиришда, ёйишда катта аҳамиятга эга бўлган⁶.

XV-XVI асрларда Италияда қадимги давр топилмаларини коллекция қилиш жуда кучайиб кетган. Бунга папалар Сикст IV ва Юлий II лар катта хисса қўшишган. Улар ерлараг ишлов бериш жараёнида кўплаб топилган топилмаларни йиғишга ҳаракат қилишган. Кейинчалик эса махсус қазилма ишлари амалга оширилган. 1506 йилда папа Юлий II Бельведерда яъни Ватикан саройида антик даври ҳайкаллари учун махсус ховли барпо эттирган. 1515 йилда Лев X қазилмалар жараёнида топилган ҳар бир буюмни папа ҳукуматида кўрсатиш лозимлиги тўғрисида декрет қабул қилган. Папа Павел III қадимги буюмлар комиссариатини ташкил этган ва Каракаллада махсус қазилма ишларини олиб борган. Сайрой айбелари ва ҳукуматнинг бошқа вакиллари ундан намуна олишган. Ноёб қадимги давр буюмларини йиққан охириги папа Юлий III 1555 йилда вафот этади ва фан ҳамда санъатни таъқиб этиш бошланади. Антик даври буюмлари эса нопок дея эълон қилинади. Бироқ бу даврга келиб антик даври буюмларини йиғиш ва ўрганиш Италия ҳудудидан чиқиб бутун Европага ва айниқса, Францияга ёйилган эди⁷.

⁵ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

⁶ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

⁷ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

1.2. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши

XVIII асрда рим даври буюмларини коллекция қилиш ишлари нафақат Римда, балки Венеция, Париж, Мадрид, Мюнхен, Прагада ҳам олиб борилган. Бироқ XVIII асрга қадар олиб борилган ушбу ишларни археология деб атаб бўлмайди. Археологик топилмаларни тизимлаштириш борасидаги дастлабки ҳаракатлар археология фанидан алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ҳаракат қилган этнографияда амалга оширилган. 1603 йилда Гейделберглик профессор, голланд Грутер асосан латин ёзувларини ўз ичига олган 12 мингдан ортиқ ёзувлардан иборат тўпламни нашр эттиради. Якоб Греновиус эса 1699-1702 йилларда юнон қадимиётлари, ёзувлари ва санъат намуналаридан иборат энциклопедияни нашр эттирган. Олимлар ичидан биринчилардан бўлиб, франциялик Клод Пейреск (1580-1637 йй.) топилмаларни ҳар томонлама ўрганишга, меъморий ёдгорликларни аниқ ўлчамларини олиш ва хайкалтарошлик маҳсулотларинининг гипс макетларини яратишга урғу берган. Пейреск фанда сезирларли из қолдирмаган бироқ у ва унинг агентлари томонидан дунёнинг бир нечта мамлакатларида 10 та томдан иборат асарининг 7 та томи нашр этилади ва нашрлад биз унинг нафақат оддийгина хаваскор балки буюк олим бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Лионлик врач ва антикварий Жак Спон (1647-1685 йй) антик даври буюмлари ва санъат намуналарини ўз асарларида ёритишда илмий ёндашувга асосланган ва бу топилмаларни классификация қилишга ҳаракат қилган. Бернард де Монфокон (1655-1741 йй.) кўплаб олимлар асарларини нашр этган. У томонидан нашр этилган асарлар ичида энг муҳим аҳамиятга эга бўлган асар бу 15 томдан “суратларда тасвирланган ва таърифланган қадимиётлар” деб номланган бўлиб, 1719 йилда 10 томдан иборат биринчи асари нашр юзини кўради. Манфокон ушбу асарида тарқоқо ҳолда бўлган барча антиквар буюмларни бирлаштирган, турди мамлакатлардаги антикварлар тадқиқотлари натижаларини умумлаштирган ва биринчи мартаба юнон ҳамда рим қадимиётларини бир яхлит ҳолда кўрсатишга эришган. 1711 йилда Геркуланум ва 1748 йилда эса Помпейда қазилма ишлари амалга оширилган. Дастлаб бу ёдгорликларда амалга оширган қазилма ишлари ёдгорликларни талон-тарож этиш ва бузиш характерида амалга оширилган бўлса, кейинчалик эса айнан мана шу ёдгорликлардаги қазилма ишларини тизимлаштиришга алоҳида эътибор берилган. XVIII асрда классик археологиянинг тараққий этишига икки олим граф Кэлюс ва Иоганн Винкельманлар катта хисса қўшганлар. Кэлюснинг “Миср, этруск, юнон ва рим қадимиётлари тўплами” номли 7 томдан иборат асарида қадимги давр топилмалари классификацияси ишлари амалга оширилган. Эпиграфика ва умуман олганда антик даври топилмалари билан шуғулланиш Англияда тез тарқалган. XVII асрда Букингем герцоги, граф Арундел ва бошқа аъёнлар томонидан қадимги давр топилмаларини коллекция қилиш ишлари амалга оширилган. Карл I ўзи ҳам қадимги давр санъат намуналарини йиққан ва қадимги топилмаларни ўрганиш давлат манфаатлари учун хизмат қилади фармон чиқарган. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Англияда классик, айниқса юнон даври топилмаларига қизиқишда

янги давр бошланади, дастлабки экспедициялар Юнонистонга жўнатилади. Инглиз олимлари Стюарт ва Реветт уч йил давомида Афинада бўлишади ва рангтасвир намуналарига эга ёдгорликлар ўлчамлари ва умуман ёдгорликлар ҳақида ҳисоботлар келтирилган “Афина қадимиётлари” деб номланган асарни нашр этилади⁸.

Ионияга махсус экспедиция уюштирилади ва Р. Чэндлер томонидан ушбу экспедиция натижалари нашр этилади. Инглизлар Юнонистон, Кичик Осиё, Сурия ва Фаластиннинг бошқа қисмларида ҳам қазишма ишлари олиб боришади. Инглиз антикварийлари Британия қадимиётлари билан шуғулланишган. XVI асрдан бошлаб улар қадимги давр ёдгорликлари, шу жумладан Стонхенджни ўрганишга бошлаган. 1752 йилда Британияда миллий қадимиётларни муҳофаза этиш бўйича жамият ташкил этилган, бироқ бу жамият узок фаолият олиб бормади. XVII асрда алоҳида графликлар тарихи ёзилган, уларнинг муаллифлари эса меъморий ёдгорликлар топографиясига алоҳида эътибор беришган. Жиддий археологик қазишма ишлари бошланган ва қадимги давр ёдгорликлари аҳамиятини тушунишга бошлаган⁹. Джон Обрей Уилтшир ёдгорликларини ёритган ва биринчилардан бўлиб, Стонхендж ва Эвбюри диний маросимлар ўтказиладиган жой, друидлар ибодатхонаси бўлганлигини қайд этган. Бу даврда англияда дастлабки илмий жамиятлар ташкил этилади. 1753-1756 йилларда эса Лондонда Британия музейи ташкил этилади.

Юқорида келтирганимиздек дастлаб Европада фақатгина антик даври моддий маданият намуналарини ўрганишга эътибор беришган бўлса, кейинчилик айнан Англия мисолида маҳаллий битидой жамият даври моддий маданият намуналарини ўрганишга эътибор кучайганини кузатишимиз мумкин. Бироқ ким ва қачон биринчи мартаба ибтидоий жамият даври ёдгорликларига эътибор бергани фанда маълум эмас. Ўрта асрлар даврида қазишма жараёнида топилган кўплаб тош даври қуролларини табиат ходисалари махсули деб тушунишган. Бу тош қуроллар яшин урган вақтида осмондан тушган деб тушунишган ва уларни яшиндан уйни ҳимоя қилади деб уйлари остоналарига ёки томларига қўйишган. Кейинчилик эса баъзи олимлар бу қуроллар юнонлар ва римликлар томонидан махсус диний маросимлар учун яратилган деб талқин қилишган. Бироқ XVI асрда француз олими Ватикандаги ботаника боғи кузатувчиси, врач ва минеролог Михаил Меркати бу тош қуроллар осмондан тушган эмас, балки метални ҳали билмаган ибтидоий одамлар қуроллари бўлган деган ғояни илгари суради. Фақатгина XIX асрга келибгина инсоният тарихидаги тош даври алоҳида бир илмий дотқрина қиёфасига эга бўлган. Инсоният тарихини даврлаштириш масалалари антик даврида ҳам амалга оширилган. Масалан: Қадимги Рим файласуфи Лукреций Кар (мил. Авв. 1 аср) ўзининг “буюмлар табиати ёки хусусияти” асарида тош қуроллар мис қуроллар, мис қуроллар эса темир қуроллар билан ўрин алмашганлиги схемасини келтириб ўтади¹⁰.

⁸ Alice Roberts *Evolution the human story*. London and New York. 2011.

⁹ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

¹⁰ Kevin Greene. *Archaeology*. London. 2003.

XVIII асрда француз файласуфи Ж. Кондорсе инсоният тарихини куйидагича балиқчилик ва овчилик ҳамда чорвачилик ва дехқончилик каби даврларга ажратишни таклиф этади. Кондорсе замондоши Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб кўрсатади. Ёввойилик, варварлик ва цивилизация. XIX асрда инсоният тарихини моддий манбалар асосида даврлаштириш ҳаракати бошланади ва натижада археологик даврлартиришнинг пайдо бўлишига олиб келади. Айнан мана шу археологик даврлаштириш Лукреций фикрларини тасдиқлайди. Даниялик олим К. Томсен археологик материалларга таяниб инсоният тарихидаги уч та даврни ажратиб кўрсатади. Тош, бронза ва темир даврлари. Француз археологи Г. Мортилье палеолит даврини даврлаштиради. Швед олими археолог О. Монтелиус эса Европанинг неолит, бронза ва илк темир даврларини даврлаштиради¹¹.

XIX асрнинг биринчи ярмида швед олими С. Нильсон куйидаги даврларни келтриб ўтади. Ёввойилик, кўчманчилик, кўчманчилик ва цивилизация. У бу даврлар ичида босқичларни ҳам кўрсатиб ўтади. Масалан: унинг фикрича ёввойилик даврига термачилик, овчилик ва балиқчилик яъни ўзлаштирама хўжалик, варварлик даврига ишлаб чиқарувчи хўжалик яъни чорвачилик ва дехқончилик. Археологлар моддий манбалар асосида уларнинг хом ашё ва тайёрланиш техникаси ҳисобга олиб инсоният тарихини даврлаштиришни амалга оширишади¹². Бундан ташқари геологик даврлаштириш ҳам мавжуд.

Бироқ, Х.Г.Гейне ҳам археология термини асосида антик даври ёдгорликлари тавсифи ва классификациясини тушунган. XIX аср бошларига қадар қадимиёт билан шуғулланувчи кишиларни фақатгина антик даври топилмалари қизиқтирган ва қадимги давр топилмаларини ўрганиш уларнинг тадқиқот доирасига кирмаган. Археологиянинг фан сифатида мавжуд бўлиши борасида олимлар орасида бир қанча қарашлар мавжуд. Масалан Британиялик олимлар археологияни тарих соҳасининг бир қисми эканлигини таъкидлашади¹³. Британиянинг кўпгина университетларида археология курси тарих факультетларида ўқитилади. Америкалик археологлар эса археологияни антрологиянинг бир қисми эканлигини эътироф этишади ва шу сабабли археология курслари антропология факультетларида ўқитилади.

¹¹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

¹² Denbow J. *The Archaeology and Ethnography of Central Africa* Published: Cambridge University Press. 2013

¹³ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

1.3. Археологик тадқиқотлар тарихи

Археология тарихни инсон фаолияти натижаси ҳисобланган топилмалар ва ёдгорликлар асосида ўрганади ва ёритади. Инсон фаолияти натижасида вужудга келган қатламлар эса археологияда маданий қатлам деб аталади. Археологик тадқиқотлар жараёнида қайд этилган топилмалар яъни моддий маданият намуналари ва археологик ёдгорликларнинг ёшини аниқлашда бир нечта замонавий усулларидан фойдаланилади. Шулардан бири Радиокарбон усули бўлиб, ушбу усул 1946 йилда Уиллард Либби томонидан яратилган. Бундан ташқари рус олими Б. А. Колчин томонидан ёдгорликларни даврлаштиришда яна бир янги усул дендрахронлогия усули кашф этилган. Қадимги даврда яшаган ва тарих билан қизиқган аждодларимиз қадимги давр ёдгорликлари инсоният ўтмиши ҳақида гувоҳлик берувчи манба эканлигини тушуниб етишган. Дастлаб юнонлар қадимги ёдгорликларга ўз эътиборларини қаратишган ва этнографик маълумотларга қизиқиш билдиришган. Масалан: Геродот ўз асарларида Киммерия шохлари қабрлари, скифларнинг моддий маданияти, Македониянинг Празисас кўлида жойлашган қадимги манзилгоҳлар ва Миср пирамидалари ҳақида маълумотлар ёзиб қолдиради¹⁴.

Фукидиднинг “Археология” асарининг биринчи 23 та бобида ўтмишдан мерос қолган урф-одат, анъана ва қадимий ёдгорликларни таҳлил қилиш асосида Юнонистоннинг қадимги давр тарихини тиклашга уринган. Эллинизм даврида адабиётда янги бир соҳа “периэгесис”-яъни саёҳатчи олимлар томонидан қадимги ёдгорликлар мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақида маълумотлар, кундаликлар ёзиб қолдириш соҳаси пайдо бўлади. Периэгетик адабиётнинг тугалланган классик манбаси сифатида Павсанийнинг (милодий II асрда яшаган) “Элиада таърифи” асарини келтириб ўтишимиз мумкин. Ушбу асарда қадимги Юнонистон ҳудудида жойлашган ёдгорликлар моддий маданият намуналари ҳақида маълумотлар келтирилади. Переегетик адабиётнинг ривожланиши натижасида қадимги топилмаларни коллекция қилиш жараёни кучайиб кетди¹⁵.

Страбонинг маълумот беришича унинг даврида Коринфдаги кўплаб қабрлар талон-тарож қилинган ва улардан топилган ноёб санъат намуналари эса коллекционерларга сотилган. Рим империяси ҳукмронлиги даврида эса бу ҳолатга чек қўйилган. Европанинг уйғониш даврида антик даври билан шуғулланиш Европа жамиятининг катта қисмини ўзига жалб этган. Бу давр коллекционерлари антик даври фалсафаси ва адаёти ҳамда санъат намуналарини тўплаш билан шуғулланишган. 1347 йилда Рим Республикасини бошқарган Кола ди Риенцо Италия бирлигини тиклашда лотин ёзувлари, ёдгорликлари ва топилмалари муҳим ўринга эга деб ҳисоблаган ва бунинг натижасида Рим Республикасининг биринчи навбатда ўтказган тадбири бу Римнинг антик даври ёдгорликларини муҳофаза этиш

¹⁴ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

¹⁵ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

бўлган¹⁶. XV асрда саёҳатчи ва қадимги топилмалар хаваскори бўлган Кириако Анконский Греция, Македония, Кичик Осиё давлатларини айланиб чиққан, Сурия, Фаластин ва Мисрда бўлиб, у ердаги қадимги ёзувлар кўчирган, иншоотлар суратларини чизган ва топилмаларни йиққан. Унинг “қадимги буюмлар ҳақида маълумотлар” кундалиги археология ва этнология ҳақида кўплаб маълумотларга эга бўлиб, бу билимларнинг зиёлилар жамиятида оммалаштиришда, ёйишда катта аҳамиятга эга бўлган¹⁷.

, XVI асрда Италияда қадимги давр топилмаларини коллекция қилиш жуда кучайиб кетган. Бунга папалар Сикст IV ва Юлий II лар катта хисса кўшишган. Улар ерлараг ишлов бериш жараёнида кўплаб топилган топилмаларни йиғишга ҳаракат қилишган. Кейинчалик эса махсус қазилма ишлари амалга оширилган. 1506 йилда папа Юлий II Бельведерда яъни Ватикан саройида антик даври ҳайкаллари учун махсус ховли барпо эттирган. 1515 йилда Лев X қазилмалар жараёнида топилган ҳар бир буюмни папа ҳукуматида кўрсатиш лозимлиги тўғрисида декрет қабул қилган. Папа Павел III қадимги буюмлар комиссариатини ташкил этган ва Каракаллада махсу қазилма ишларини олиб борган. Сайрой айбелари ва ҳукуматнинг бошқа вакиллари ундан намуна олишган. Ноёб қадимги давр буюмларини йиққан охириги папа Юлий III 1555 йилда вафот этади ва фан ҳамда санъатни таъқиб этиш бошланади. Антик даври буюмлари эса нопок дея эълон қилинади. Бироқ бу даврга келиб антик даври буюмларини йиғиш ва ўрганиш Италия ҳудудидан чиқиб бутун Европага ва айниқса, Францияга ёйилган эди. XVIII асрда рим даври буюмларини коллекция қилиш ишлари нафақат Римда, балки Венеция, Париж, Мадрид, Мюнхен, Прагада ҳам олиб борилган. Бироқ XVIII асрга қадар олиб борилган ушбу ишларни археология деб атаб бўлмайди. Археологик топилмаларни тизимлаштириш борасидаги дастлабки ҳаракатлар археология фанидан алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ҳаракат қилган этнографияда амалга оширилган. 1603 йилда Гейделберглик профессор, голланд Грутер асосан латин ёзувларини ўз ичига олган 12 мингдан ортиқ ёзувлардан иборат тўпламни нашр эттиради. Якоб Греновиус эса 1699-1702 йилларда юнон қадимиётлари, ёзувлари ва санъат намуналаридан иборат энциклопедияни нашр эттирган. Олимлар ичидан биринчилардан бўлиб, франциялик Клод Пейреск (1580-1637 йй.) топилмаларни ҳар томонлама ўрганишга, меъморий ёдгорликларни аниқ ўлчамларини олиш ва ҳайкалтарошлик маҳсулотларинининг гипс макетларини яратишга урғу берган. Пейреск фанда сезирларли из қолдирмаган бироқ у ва унинг агентлари томонидан дунёнинг бир нечта мамлакатларида 10 та томдан иборат асарининг 7 та томи нашр этилади ва нашрлад биз унинг нафақат оддийгина хаваскор балки буюк олим бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Лионлик врач ва антикварий Жак Спон (1647-1685 йй) антик даври буюмлари ва санъат намуналарини ўз асарларида ёритишда илмий ёндашувга асосланган ва бу топилмаларни классификация қилишга ҳаракат қилган. Бернард де Монфокон (1655-1741 йй.) кўплаб

¹⁶ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

¹⁷ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

олимлар асарларини нашр этган. У томонидан нашр этилган асарлар ичида энг муҳим аҳамиятга эга бўлган асар бу 15 томдан “суратларда тасвирланган ва таърифланган қадимиётлар” деб номланган бўлиб, 1719 йилда 10 томдан иборат биринчи асари нашр юзини кўради. Манфокон ушбу асарида тарқоқо ҳолда бўлган барча антиквар буюмларни бирлаштирган, турди мамлакатлардаги антикварлар тадқиқотлари натижаларини умумлаштирган ва биринчи мартаба юнон ҳамда рим қадимиётларини бир яхлит ҳолда кўрсатишга эришган. 1711 йилда Геркуланум ва 1748 йилда эса Помпейда қазишма ишлари амалга оширилган. Дастлаб бу ёдгорликларда амалга оширган қазишма ишлари ёдгорликларни талон-тарож этиш ва бузиш характерида амалга ошрилган бўлса, кейинчалик эса айнан мана шу ёдгорликлардаги қазишма ишларини тизимлаштиришга алоҳида эътибор берилган. XVIII асрда классик археологиянинг тараққий этишига икки олим граф Кэлюс ва Иоганн Винкельманлар катта хисса қўшганлар. Кэлюснинг “Миср, этруск, юнон ва рим қадимиётлари тўплами” номли 7 томдан иборат асарида қадимги давр топилмалари классификацияси ишлари амалга оширилган. Эпиграфика ва умуман олганда антик даври топилмалари билан шуғулланиш Англияда тез тарқалган. XVII асрда Букингем герцоги, граф Арундел ва бошқа аъёнлар томонидан қадимги давр топилмаларини коллекция қилиш ишлари амалга ошрилган. Карл I ўзи ҳам қадимги давр санъат намуналарини йиққан ва қадимги топилмаларни ўрганиш давлат манфаатлари учун хизмат қилади фармон чиқарган. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Англияда классик, айниқса юнон даври топилмаларига қизиқишда янги давр бошланади, дастлабки экспедициялар Юнонистонга жўнатилади. Инглиз олимлари Стюарт ва Реветт уч йил давомида Афинада бўлишади ва рангтасвир намуналарига эга ёдгорликлар ўлчамлари ва умуман ёдгорликлар ҳақида ҳисоботлар келтирилган “Афина қадимиётлари” деб номланган асарни нашр этилади. Ионияга махсус экспедиция уюштирилади ва Р. Чэндлер томонидан ушбу экспедиция натижалари нашр этилади. Инглизлар Юнонистон, Кичик Осиё, Сурия ва Фаластиннинг бошқа қисмларида ҳам қазишма ишлари олиб боришади. Инглиз антикварийлари Британия қадимиётлари билан шуғулланишган. XVI асрдан бошлаб улар қадимги давр ёдгорликлари, шу жумладан Стонхенджни ўрганишга бошлашган. 1752 йилда Британияда миллий қадимиётларни муҳофаза этиш бўйича жамият ташкил этилган, бироқ бу жамият узок фаолият олиб бормади. XVIII асрда алоҳида графликлар тарихи ёзилган, уларнинг муаллифлари эса меъморий ёдгорликар топографиясига алоҳида эътибор беришган. Жиддий археологик қазишма ишлари бошланган ва қадимги давр ёдгорликлари аҳамиятини тушунишга бошлашган. Джон Обрей Уилтшир ёдгорликларини ёритган ва биринчилардан бўлиб, Стонхендж ва Эвбюри диний маросимлар ўтказиладиган жой, друидлар ибодатхонаси бўлганлигини қайд этган. Бу даврда англияда дастлабки илмий жамиятлар ташкил этилади. 1753-1756 йилларда эса Лондонда Британия музейи ташкил этилади. Юқорида келтирганимиздек дастлаб Европада фақатгина антик даври моддий маданият намуналарини ўрганишга эътибор беришган бўлса, кейинчилик айнан Англия мисолида маҳаллий битидой жамият даври моддий маданият

намуналарини ўрганишга эътибор кучайганини кузатишимиз мумкин. Бирок ким ва қачон биринчи маротаба ибтидоий жамият даври ёдгорликларига эътибор бергани фанда маълум эмас. Ўрта асрлар даврида қазилма жараёнида топилган кўплаб тош даври қуролларини табиат ходисалари махсули деб тушунишган. Бу тош қуроллар яшин урган вақтида осмондан тушган деб тушунишган ва уларни яшиндан уйни ҳимоя қилади деб уйлари остоналарига ёки томларига қўйишган. Кейинчалик эса баъзи олимлар бу қуроллар юнонлар ва римликлар томонидан махсус диний маросимлар учун яратилган деб талқин қилишган. Бироқ XVI асрда француз олими Ватикандаги ботаника боғи кузатувчиси, врач ва минеролог Михаил Меркати бу тош қуроллар осмондан тушган эмас, балки метални ҳали билмаган ибтидоий одамлар қуроллари бўлган деган ғояни илгари суради. Фақатгина XIX асрга келибгина инсоният тарихидаги тош даври алоҳида бир илмий дотқрина қиёфасига эга бўлган. Инсоният тарихини даврлаштириш масалалари антик даврида ҳам амалга оширилган. Масалан: Қадимги Рим файласуфи Лукреций Кар (мил. Авв. I аср) ўзининг “бу юмлар табиати ёки хусусияти” асарида тош қуроллар мис қуроллар, мис қуроллар эса темир қуроллар билан ўрин алмашганлиги схемасини келтириб ўтади. XVIII асрда француз файласуфи Ж. Кондорсе инсоният тарихини қуйидагича балиқчилик ва овчилик ҳамда чорвачилик ва деҳқончилик каби даврларга ажратишни таклиф этади. Кондорсе замондоши Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб кўрсатади. Ёввойилик, варварлик ва цивилизация. XIX асрда инсоният тарихини моддий манбалар асосида даврлаштириш ҳаракати бошланади ва натижада археологик даврлартиришнинг пайдо бўлишига олиб келади. Айнан мана шу археологик даврлаштириш Лукреций фикрларини тасдиқлайди. Даниялик олим К. Томсен археологик материалларга таяниб инсоният тарихидаги уч та даврни ажратиб кўрсатади. Тош, бронза ва темир даврлари. Француз археологи Г. Мортилье палеолит даврини даврлаштиради. Швед олими археолог О. Монтелиус эса Европанинг неолит, бронза ва илк темир даврларини даврлаштиради. XIX асрнинг биринчи ярмида швед олими С. Нильсон қуйидаги даврларни келтириб ўтади. Ёввойилик, кўчманчилик, кўчманчилик ва цивилизация. У бу даврлар ичида босқичларни ҳам кўрсатиб ўтади. Масалан: унинг фикрича ёввойилик даврига термачилик, овчилик ва балиқчилик яъни ўзлаштирама хўжалик, варварлик даврига ишлаб чиқарувчи хўжалик яъни чорвачилик ва деҳқончилик. Археологлар моддий манбалар асосида уларнинг хом ашё ва тайёрланиш техникаси ҳисобга олиб инсоният тарихини даврлаштиришни амалга оширишади. Бундан ташқари геологик даврлаштириш ҳам мавжуд.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Жаҳон археологияси фанининг мақсад ва вазифалари
2. Жаҳон археологияси фанининг ривожланиши ва археология тадқиқотлар тарихига умумий таъриф беринг.
3. Ҳозирги даврда археологик ёдигорликларни ва қадимий маданиятларини ўрганиш ҳамда тарғиб ташвиқ қилиш масаласига ўз фикр мулоҳазангизни билдиринг
4. Жаҳон археологияси инсоният тарихи ва цивилизациясини ўрганишда қандай аҳамиятга эга.
5. Жаҳон археологиясида тарихий реконструкция масалаларини очиб беринг.

Адабиётлар руйхати

1. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013
2. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
3. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014

2-МАВЗУ: Ашел даври ва унинг асосий ёдгорликлари.

РЕЖА:

2.1. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги моноцентрик ва полицентрик назариялар

2.2. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги илмий ёндашув

2.3. Қадимий гоминидларга оид топилмалар

Таянч иборалар: Антропогенез, диний караш, дунёвий караш, Шарқий Африка, Олдувай, Зинжантроп, Синантроп, Неандерталлар, Германия, Кения ва Танзания, Питекантроп, Тешиктош, А.П. Окладников

2.1. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги моноцентрик ва полицентрик назариялар

Одамнинг келиб чиқиши. Одамнинг келиб чиқиши масаласи устида олимлар бир неча юз йиллардан бери тадқиқот олиб бордилар, бу масала бўйича турли нутаи-назарлар мавжуд бўлиб, лекин уларнинг баъзилари уз исботини хали топганича йук. Одамнинг келиб чиқиш ва ривожланиши жараёни тарих фанида Антропогенез-юнонча “антропос”-одам, “генезис”-ривожланиш деб юритилади.

Одамнинг келиб чиқиши, кишилик жамиятининг пайдо бўлиши, унинг ривожланиши ва тараккиёти тугрисида фанга турли хил ёндошувлар, карашлар мавжуд. Биз уларни 2 га бўлиб урганамиз.

1. Диний караш.
2. Дунёвий карашдир.

Биз яшаб турган моддий дунё азалдан булганми? Ерда хаёт қачон пайдо булган, одам пайдо булган каби масалаларда диний ва илмий адабиёт бир-бирини инкор этувчи хулосалар билан ёндошади.

Шундай экан дунёвий билим ҳам диний билимлар ҳам ўз нуктаи-назарларини илгари сурадилар. Диний таълимот карашларини хурмат килган холда фанда одамнинг пайдо булиши хакида эволюцион таълимот мавжудлигини айтиб ўтмоқчиман.

Айниқса ҳозирги вақтда антропогенез мавзуси кўпдан-кўп янги фикр мулохазалар билан боғланган.

Инсониятнинг дастлабки вакилларининг қазилма қолдиқлари 1959 йилда Америкалик олимлар томонидан Шарқий Африкадаги Олдувай дарёсида топилган¹⁸.

Бу одам қолдиқлари Танзаниянинг Зинж номли қишлоғидан тоналгани учун уни шу ном билан Зинжан Троп одами деб аталади.

Бу ерда одам суяклари билан бирга ҳар хил ҳайвонларнинг антиқа суяклари ва тош қуроллар ҳам топилади. Зинжантроп топилган биологик қатламнинг санаси 1,5 – 2 миллион йил деб тахмин қилинмоқда. Индонезиядаги Ява оролида 1890 йил энг қадимги одам суягининг қолдиқлари топилган бўлиб, уни птекантроп деб номлаганлар. Юнонча маймун одам демакдир.

Хитойнинг Пекин шаҳри яқинида топилган одам суяги қолдиқлари жой номи билан аталиб, синомтроп Хитой одами деб номланган. Синатроплар ўткир қиррали тош қуроллардан ва табиий оловдан фойдаланганлар.

“Ишбилармон одам” ларнинг вакиллари бўлган зинжантроп ва австролопитек (лотинча жануб одами) бундан 3-2 миллион йиллар олдин яшаганлар. Птиокантроп милоддан 700-600 миллион йиллар, снатроп эса 600-500 миллион йиллар илгари яшаган. Улар илк палеолит даври одамлари деб ҳисобланади¹⁹.

Кишилиқ жамияти тарихини даврлаштиришга интилиш қадимги дунёдаёқ эр. авв. I асрда яшаган Рим файласуфи Лукреций Кар ўзининг «Нарсаларнинг табиати» номли поэмасида одамзод маданиятининг ривожланиш манзарасини, тош қуролларнинг мис қуроллар билан, ундан сўнг темир

¹⁸ Denbow J. *The Archaeology and Ethnography of Central Africa* Published: Cambridge University Press. 2013

¹⁹ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

қуроллар билан алмаша борганини дастлаб тасвирлаб берган. Лекин бу фикр тезда унутиб юборилган.

Шотландия философи А.Фергюсон кишилик тарихини уч даврга: ёввойилик, варварлик ва цивилизацияга бўлиб ўрганишни тавсия қилган. Археологлар ибтидоий давр кишиларидан қолган моддий ва маданий буюмларни ўрганиш асосида кишиликнинг ибтидоий тарихини уч даврга: тош, бронза (жез) ва темир асрларига бўладилар.

Тош асри эса ўз ўрнида яна қадимги ва янги тош даврларига бўлинади. Қадимги тош асри қазилма одамларнинг яшаган даври ҳисобланади. У вақтда Ернинг иқлими, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳозиргидан фарқ қилар эди. Қадимги тош асри кишилари силлиқланган тош қуроллар ва сопол идишларни билмаганлар. Улар ёғочдан тайёрланган сўйил ва оддий тош қуроллардан фойдаланганлар.

Қадимги тош асри кишилари овчилик ва термачилик билан шуғулланганлар, балиқчилик эса энди шакллана бошлаган бўлиб, улар деҳқончилик ва чорвачиликдан мутлақо хабарсиз эдилар. Кишилик жамияти тарихининг жуда катта даврини ўз ичига қамраб олган тош даври икки босқичга: энг қадимги (қуйи, илк) ва кейинги (юқори) тош асрларига бўлинади.

Энг қадимги тош асри олдувай, (Ашелгача), қадимги ашель, кейинги ва ўрта ашель ҳамда мустье даврларига бўлинади. Унинг энг қуйи санаси 3,5-3 млн. юқориси эса 100-35 минг йилга келиб тақалади.

Сўнгги палеолит эса ориняк, солютрий ва мадлен даврларига бўлиниб 40-35 минг йилликлардан 15-12 минг йилликларгача бўлган тарихий даврни ўз ичига олади.

Сўнгги тош асридан сўнг эса ўрта тош-мезолит асри бошланиб, 12-15 минг йилликлар орасидаги даврни қамраб олади.

Мезолитдан сўнг тош асрининг сўнгги босқичи неолит-янги тош асри бошланиб Европанинг маркази, ғарби, шарқи ва жанубий ўлкаларида, Осиёда унинг санаси 5-3 минг йилликларга мансубдир.

Айни вақтда мазкур археологик даврлар Ер тарихининг геологик босқичлари билан замондош бўлиши ҳам мумкин.

Одамнинг пайдо бўлиши заминимиз тарихининг тўртламчи босқичига тўғри келади.

Геологик жиҳатдан тўртламчи давр тўрт: неоген, эоплейстоцен, плейстоцен ва голоцен босқичларига бўлинади.

Мазкур даврда Шимолий Европа, Осиё ва Шимолий Американинг кўп жойларини вақти-вақти билан Дунай, Гюнц, Миндель, Рисс ва Вюрм деб аталувчи музлик қоплаб турган. Лекин голоценга келиб мазкур жойлардаги музлар эриб у ерларнинг табиати ўзгариб кетди. Археологик нуқтаи

назаридан неоген ва эоплейстоцен қадимги тош асрининг Олдувай (шеллгача) плейстоцен қадимги шелль, Ўрта ва сўнгги ашель, мушье ва сўнгги палеолит даврларига тўғри келади. Голоцен эса мезолит ва неолит асрларига мос тушади. Кишилиқнинг ибтидоий босқичини тўғри даврлаштириш учун археология, геология, климатология ва бошқа фанлар қўлга киритган ютуқларни жорий қилиш ижобий натижалар бериши мумкин. Бу ҳол ибтидоий жамоа тузуми давридаги ишлаб чиқариш кучларини тўлароқ ўрганиш учун имкон беради.

Зинжантроп австролопитеклар оиласининг энг қадимги вакили ҳисобланади, олимлар унга “Хомахабилис” ишбилармон одам деб ном берилган ва у энг содда меҳнат қуроли ясай олган.

Зинжантроп, питекантроп ва синантроплар илк тошлари илдиз утган энг қадимги одамлар ривожланишини босқичлари ҳисобланади.

Улар қаддини тик тутиб юрганлар. Меҳнат қуроли ясаб ишлата олганлар. Бу ҳол уларни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турган. Синантроплар питекантропларга қараганда мураккаб меҳнат қуроли ясай билганлар. Бунинг устига табиий оатдан ҳам фойдаланганлар. Минг йиллар давомида одамнинг ташки қиёфаси, миё хажми узгарган.

2.2. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги илмий ёндашув

Ер юзи об-ҳавоси илик бўлганда одамлар манзилларда янги анҳор бўйидаги тепалиқларда жойлашган об-ҳавонинг кескин узгариши илк палеолитнинг сўнгги даврларида ер юзи буюк музлик билан қопланганда одамлар янги шароитга мослашишга мажбур бўладиган.

Бу ҳол ҳам уларни ташки қиёфасига узгариш киритган.

Урта палеолит даврида миллотдан аввал 100-40 минг йилликлар даврида яшаган одамларни питекантроплар деб аталган. Уларни суяк қолдиқлари дастлаб Германиядан Неандертал водийсидан топилгани учун шу жой номи билан аталган.

Неандерталлар яшаш учун горларни узлаштирадilar. Найза учларини ясадилар, ўзларига ҳайвон терисидан кийим қиладilar, оловдан фойдаландilar. Мамонт ва бошқа йирик музлик даври ҳайвонларини овладдилар.

Неандерталлар ҳозирги киёфадаги одамларга утиш боскичидир. Кромонон Франция горидан топилган одам суяклари унинг сунгги палеолит миллиоддан аввалги 40-12 минг йилликлар даврида яшагани ва жисмонан ҳозирги киёфадаги одамлардан фарк килганлиги маълум.

Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги одамлар илк палеолит даврида тахминан 700-500 минг йиллар олдин пайдо булган олимларнинг тахминича Ўзбекистон ҳудудида яшаган энг қадимги одамлар Жанубий Шарқий ва Шарқий Осиёнинг энг қадимги одамлари булиши синатроплар-Хитой одамга якин кариндош уругдан булганлар²⁰.

Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги одам Фаргона водийсида Селунгур манзилидан ва Тошкент водийсининг кул булок мавзусидан Ангрен шаҳри яқинидан топилган. Купол тош куроллари булиб, бир томони кертиб уткирлаштирилган булган. Илк палеолит даври одамлари кичик дарё буйлари ва булоқлар буйида ўзларига макон курганлар.

Ўша даврларда иқлим иссиқ бўлганидан кишилар бош пана –турар жой ва кийимга эҳтиёж бўлмаган.

Инсониятни ривожланишида неандертал одамнинг ўзи алоҳида аҳамият касб этади. Юқоридаги таъкидлаб ўтганимиздек, 1956 йилда Германиянинг Дюссел Дорф шаҳри яқинидаги неандертал горидидаги ер казиш ишлари вақтида тасодифан бош суяк копкоги ва одам скелетининг бир неча суяклари топилиб, шу ер номи билан аталади. Бу скелет барча казилма одамларининг энг аввалгиси булиб, ўз вақтида олимлар орасида кучли бахсларга сабаб бўлди.

Ўша вақтдаги машҳур немис олими, Ориентологи Верхов скелетнинг топилган бўлақлари иптидой одамга тегишли бўлмай балки ҳозирги замон одамига тегишли деб эълон килди ва суяқларнинг тузилиш хусусиятларини эса алькоголизм ва захм касаллиги оқибатида деб тушунтирди. Лекин бу топилмалардан кейин одамнинг факат алоҳида қисмигина эмас, балки бутун скелетлари, шунингдек куп марта тош куроллари, кул колдиклари ва шулар

²⁰ Denbow J. *The Archaeology and Ethnography of Central Africa* Published: Cambridge University Press. 2013

²⁰ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

билан бир каторда кишилик фаолияти билан боглик бир канча топилмалар бирин-кетин топилаверди²¹.

Ҳозир неандертал деб аталган бу казилма одам юқорида айтиб ўтилган ўтмишдаги одамлар сингари ягона топилма эмас: ҳозирги вақтда Европанинг куп ерларида, Жанубий Африкада “Родэзия одами” ва “Африкантроп” Фаластинда Ява Оролида питекантроплар топилган жойда: Явантроп ва бошка ерларда ҳам уларнинг яшаганлиги аникланди. Кримда Синферопол шахридан 25 км шарқроқда Кийиккоба горидан 1924 йилда Г.А.Бонч – Осмоловский томонидан топилган²².

Ўзбекистонда топилган тешик тош горидан 1938 йилда О.П. Окладников томонидан Мусте типи деб аталадиган жуда содда тош куроллар билан 8-10 яшар боланинг суяги топилган. (кейинчалик унинг шогирди Алексеев томонидан бу суяк аёл кишига тегишли эканлиги аникланган).

Шуни курсатиб утиш мумкинки, ғордаги неандерталларнинг алоҳида топилган индивидлари юқорида кўрганимиздек, жуда кенг майдонга тарқалган бўлиб, улар ўзаро бир-биридан фрак қилса ҳам буларнинг ҳаммаси бир одамнинг туридир.

Қадимги кишиларнинг юқорида курсатиб утилган вакиллари одамсимон маймунларга хос бўлган белгилардан аста-секин узоқлашиб, ҳозирги замон одами типига яқинлашган: тик юриш такомиллашган, кўз косаси усти каварик, ияк ривожланган, пешона текисланган ва бошкалар, лекин енг кўзга ташланадиган нарса миянинг ривожланиши натижасида бош суяк ҳажмининг катталашиши бўлди. Ҳозирги замон йирик адашсимонларнинг, казилма одамлар ва ҳозирги замон одамлари калла суяқларининг катта кичиклигини билиш учун мавжуд маълумотларни солиштирилса, куйидагилар маълум бўлди²³.

Горилла 600 дан то 685 см³ гача.

Питекантроп 800 дан то 900 см³

Синантроп 1000 дан то 110 см³

²¹ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

²² Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

²³ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

Неандертал 110 дан то 1600 см³

Ҳозирги замон одами 1200-1700 см³.

Синатроп ва Неандертал одамларнинг қолдиқлари билан бирга уларнинг меҳнат фаолиятларининг излари, хусусан, жуда содда тош қуроллар топилган. Археологик қазилмалар ичидан топилган ипtidoий жамият даврига мансуб бўлган моддий маданият ёдгорликларининг ўзи анчагина олдин бу тахминан қазилма одам топилган даврлар яъни, 20 аср ўрталаридан бошланган ва тинмай ўзгариб бораётган археологик моддий маданиятнинг энг қадимги тараккиёти хақида етарли даражада аниқ маълумотлар беради²⁴.

Ер юзининг каттагина қисмига таркала бошлаган палеантроплар –янги неандерталлар шу хилма-хил табиий шароит ва иштимой меҳнат жараёни натижасида аста-секинлик билан ривожланишда давом этдилар.

Оқибатда ҳозирги жисмоний типдаги “Янги одам” неантроп даражасигача етиб келгунча катта тарихий даврни босиб ўтдилар. Неандерталлар ўзларининг жисмоний ва аклий қобилиятлари билан энг қадимги ва қадимги одамлардан сифат жиҳатдан тубдан фарқ қилар эдилар.

Шунинг учун ҳам уни “ақл идрокли” одам – хомо сапиэнс, деб атаганлар. Улар ўзларининг ташки қиёфаси жиҳатидан ҳозирги замон одамларига жуда ўхшаб кетадилар. Мутахассисларнинг фикрича неандерталлар бундан 40-35 минг йил муқаддам сунги тош асрининг бошларида пайдо бўлган ва дастлабки эски дунё буйлаб кенг таркала бошлаганлар.

Уларнинг скелетлари, суяк парчалари, моддий-маданий қолдиқлари Африка, Европа ва Осиёнинг қўпгина жойларидан топилган.

“Ақл-идрокли” деб аталган одамлар, дастлаб Ўрта ер, Қора, Қасбий денгиз ва унга туташ бўлган жойларда яшаган бўлиб, шу ердан Марказий Шарқий, Жанубий-Шарқий Осиёга, Шарқий-Жанубий Африкага, ГАРбий ва Жанубий Европага тарқалганлар.

²⁴ [Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006](#)

Неонтроплар таркалган жойлар шартли равишда куйидаги географик ўлкаларга бўлинади.

1. Европа музлик ўлкаси.
2. Ўрта ер денгиз ўлкаси.
3. Жанубий Африка ўлкаси.
4. Сибир-мугул ўлкаси.
5. Хинд-химолай ўлкаси.

Мазкур жойлардан неандерталлар яшаган жуда кўплаб манзилгохлар. Бу манзилгохлардан эса улар колдирилган моддий маданий колдиклар ва уша маданиятни яратган кишиларнинг юксак колдиклари, бутун-бутун скелетлари куплаб топилди ва топилмоқда.

Францияда кро-манонда, Комб-капелг, Ориньяк-Шанселят, Италиядаги “Долалар гори”, Грималгди, Кавилгон, Бармагранс, Бауссо, Дехторо горларидан Англиядаги павелиант горидан неонтропларнинг скелетлари ва уларнинг моддий-маданиятига оид буюмлар куплаб топилган.

Палеонтологик материаллар кадимий /Африкада ҳам неандерталлар ҳам яшаганидан дарак беради. Неандерталларнинг манзилгохлари, меҳнат куроллари ва скелетлари Африканинг Афалубу-Румел, Мактах-Ал-Арбий, Науру Ассиляеар, Элентет, Боскон, Сияикома, Элизабет, Скледергат, Фиш-хук, Кения ва Танчанинанинг куп жойларидан топилган одам суяги ҳам неандерталларга мансубдир.

Ишлаб чиқариш кучлари ўса борди. Кучларнинг ривожлана бориши натижасида ижтимоий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар содир бўла бошлади. Бу ўзгаришлар ибтидоий жамоа тизимининг ривожланишида хусусан меҳнат куроллари такомиллашувида кузга ташланди.

Кадимги палеолит даврида куролларнинг хили жуда оз бўлиб, улар жуда ҳам содда ишлаган эди.

Лекин кадимги палеолитнинг охири ва сунги тош асрининг бошларига келганда манзара бутунлай узгариб, тошдан тарашлагич, киргич тешгич ва найза учлари, ер қавлагич куроллари вужудга келди. Ундан ташқари суяқдан ва ёғочдан бигиз, игна, суйил, найза учлари ва бошқа мураккаброк асбоблар

учун мосламалар яшашга эришилди. Балик овлашнинг ривожланиши муносабати билан тескари типли гарруп кашф килиши ҳам ана шу даврга мансубдир.

Мехнат ва ов қуролларининг мукаммалашуви оқибатида овчилик хўжалиги ва термачилик ҳам ривожлана борди²⁵.

2.3. Қадимий гоминидларга оид топилмалар

1891-1894 йилларда Голландиялик олим, врач Э. Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролларида ибтидоий аждодларимизнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилади ва бу топилма фанга питекантроп номи остида киритилади. 1936 йилда худди шу Ява оролидан питекантроп боласининг тана суяклари қолдиқлари топиб ўрганилади. Питекантроп тана суякларига эътибор берадиган бўлсак, у икки оёқлаб юрган ва мия суягининг ҳажми 850-950 куб смни ташкил этган. Питекантроп яшаган табиий муҳитга эътибор қаратсак, у ўрмонлардан иборат бўлган денгиз сатҳидан 600-1200 метр баландликда жойлашган ҳудудда яшаган. Ява оролида ўтказилган қазишмалар натижасида Питекантроп билан бирга қадимги ҳайвонларнинг суяклари ҳам топиб ўрганилган ва олиб борилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндикки, питекантроп ҳамда бу қадимги ҳайвонлар Ява оролида содир бўлган вулқон отилиши натижасида қирилиб кетишган. Ибтидоий аждодларимиз инсониятнинг энг қадимги даври палеолит давридан бошлаб тошлардан ов ва меҳнат қуролларини яшашни ўрганишган. Илк тош қуроллардан бири тури Ғарбий Панжоб (замонавий Покистон ҳудуди) Соань дарёсидан ўзларидан топилган бўлиб, улар фанга илк соань тош қуроллари номи билан киритилган. Шунингдек тошдан ишланган қуроллар Пекин (Хитой), Кения, Марокаш, Уганда, Тангантика ҳудудларидан ҳам топилган²⁶.

²⁵ A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.

²⁶ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

²⁶ Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014

Илк палеолитда маданий муҳитнинг мавжудлиги алоҳида жойлар билангина чегараланса сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошлари гоминид эволюцияси яқунланиб замонавий “ақлли одам” тури пайдо пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши натижасида таркибий қуроллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Нихоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот - уруғ ташкил топади. Бу инқилобнинг маҳсули мисолларининг асосий антропологик, рухий физиологик, рухий ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишининг тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди²⁷.

Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасавурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. Ўзлаштирувчи хўжаликда ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтилиши ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзага келди.

Дастлаб ибтидоий одамлар озиқ-овқат қидириб ўзи яшаётган муҳитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табитдаги мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши, кузатиши натижасида ботаника билимлари тўплаган. Ёввойи ҳайвонлар овлаш жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табобати бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, силаш, уқалаш усули билан баъзи

касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усулларида ҳам фойдаланганлар²⁸.

Антропоидларнинг кейинги тараққий этиши шу нарсага олиб келганки, улар орқа оёқларидан ҳаракат қила бошлайди. Кейинчалик тош ва дарахт шохларидан ўзига қуроллар ясай бошлайди. Учинчи гуруҳ олимлар эса инсоният энг яқин аجدод сифатида австролопитекларни келтириб ўтишади. Австролопитекларга тегишли дастлабки топилма 1924 йилда ЖАР худудида Р. Дарт томонидан топилган. Бундан ташқари австролопитекларга оид топилмалар шарқий Африка; Танзания, Кения, Эфиопия худудларидан ҳам қайд этилган. 1935-1961 йиллар оралиғида австролопитекларга оид 30 дан ортиқ топилмалар қайд этилган. Уларнинг мия суягининг ҳажми 600-700 куб смни ташкил этган, улар орқа оёқларида ҳаракат қилган, гўшт истемол қилганлар. Айнан уларнинг гўшт истемол қилиши уларда бошқа одамсимон маймунларга нисбатан мияни керакли озуқалар билан таъминлаш ва кейинчалик мия ҳажмининг ўсишига олиб келган. Ҳозирги кунда кўплаб австролопитекларга оид топилмалар қайд этилган бўлиб, уларнинг аниқ даври ҳам ўрнатилган. Бундан 1.5 млн йил аввал Зинжантроп яшган. (Зинж бу Шарқий Африканинг қадимги арабча номи). Унга тегишли дастлабки топилма Танзаниaning Олдувай дарасидаги илк тўртламчи давр қатламларида қайд этилган. 1960 йилда эса инглиз палеонтолиги Л. Лики айнан шу ердан Хомо Хабилисга тегишли топилмаларни қайд этишга муваффақ бўлган. Унинг мия суягининг ҳажми 630-680 куб смни ташкил этган. Умуртқаси ва тишларининг тузилишига кўра, у одамзодга яқин бўлган. У зинжантропга нисбатан аввалроқ яъни бундан 1 млн 750 минг йил бурун яшаган. Айнан Хомо Хабилис дастлаб тош қуроллар яшани ихтиро этган. Албатта, бу ҳолат одамзод учун хос ҳисобланади. XX асрнинг 60-йилларида шундай бир ихтиро амалга оширилдики, бу эса ўз навбатида эволюцион назарияга сезиларли таъсир кўрсатди. Аниқландики ердаги барча тирик жонлар, яъни бактериядан тортиб токи инсонгача битта умумий генетик кодга эга. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва тараққий этишини биз Дарвин таълимоти асосида талқин этадиган бўлсак, у ҳолда бир организмнинг генакоди иккинчисиникидан фарқ қилар эди. Шунда йбўлиб чиқаяптики, инсон битта ягона онадан келиб чиққан. Шундай бир савол туғилади, ердаги ҳаёт ўзга сайёра пробиркасида вужудга келганми?.

XIX аср охирида олимлар томонидан австролопитекларга нисбатан ривожланган ибтидоий одамлар қолдиқларини топишган муваффақ бўлишди. 1891-1894 йилларда Голландиялик олим, врач Э. Дюбуа томонидан

²⁸ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

Индонезиянинг Ява оролларида ибтидоий аждодларимизнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилади ва бу топилма фанга питекантроп номи остида киритилади. 1936 йилда худди шу Ява оролидан питекантроп боласининг тана суяклари қолдиқлари топиб ўрганилади. Питекантроп тана суякларига эътибор берадиган бўлсак, у икки оёқлаб юрган ва мия суягининг ҳажми 850-950 куб смни ташкил этган. Питекантроп яшаган табиий муҳитга эътибор қаратсак, у ўрмонлардан иборат бўлган денгиз сатҳидан 600-1200 метр баландликда жойлашган ҳудудда яшаган. Ява оролида ўтказилган қазишмалар натижасида Питекантроп билан бирга қадимги ҳайвонларнинг суяклари ҳам топиб ўрганилган ва олиб борилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, питекантроп ҳамда бу қадимги ҳайвонлар Ява оролида содир бўлган вулқон отилиши натижасида қирилиб кетишган. Ибтидоий аждодларимиз инсониятнинг энг қадимги даври палеолит давридан бошлаб тошлардан ов ва меҳнат қуролини ясашни ўрганишган. Илк тош қуролидан бири тури Ғарбий Панжоб (замонавий Покистон ҳудуди) Соань дарёсидан ўзларидан топилган бўлиб, улар фанга илк соань тош қуроли номи билан киритилган. Шунингдек тошдан ишланган қуроли Пекин (Хитой), Кения, Марокаш, Уганда, Тангантика ҳудудларидан ҳам топилган.

Ибтидоий одамлар табиатни, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиши асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган.

Ибтидоий саноат хилма хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, қулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Ғор деворларга ҳар хил ранглар билан ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Саҳрои Кабр, Марказий Осиё, ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроли ва ибтидоий кишиларнинг кун далик

меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Замонавий одам эволюцияси муаммоси нимадан иборат?
2. Олдувай маданияти палеолитнинг қайси босқичига оид?
3. Инсон аجدодлари ватани хақида қайси илмий назарияларни биласиз?
4. Гоминийлар эволюцияси хақида қандай назариялар мавжуд?
5. Палеолит даври миграциялари хақида нималарни биласиз?

Адабиётлар руйхати

1. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
2. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa
Published: Cambridge University Press. 2013
3. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
4. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake
Indiana. Eisenbrauns. 2003

Режа :

- 3.1. Африка палеолит ва мезолит даври
- 3.2. Осиёнинг палеолит ва мезолит даври ёдигорликлари
- 3.3. Европа палеолит мезолит даври ёдигорликлари
- 3.4. Европа қитъасининг илк гоминидлар тарафидан ўзлаштириши муаммоси.

Таянч иборалар: Кайнозой эраси, эоплейстоцен, плейстоцен, неоген, дриопитек, рамапитек, Миср, Хиндистоннинг шимоли, Шарқий Африка, Антропоидлар, Удабнопитек, Р. Дарт, Шарқий Грузия, Евроосиё қитъаси, Танзания, Олдувай, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконлари, Индонезиянинг Ява ороли. Европа, Ласко-ғори, Алтамира ғори, Г. Де Мортилье, Кловис маданияти, Е. Картилье, Мезолит даври, Пинненбург, Дювензее ва Ольдеслое цивилизациялари, Фосна(Fosna), комса (Komsa), ва Аскола (Askole)маданиятлари.

3.1. Африка палеолит ва мезолит даври

Инсоният пайдо бўлган давр Ер шари тарихининг кайнозой эраси, аниқроғи неогеннинг сўнгги босқичи Эоплейстоцен, плейстоцен даврларига тўғри келади. Неоген даврига инсониятнинг қадимги аждодлари пайдо бўлади (дриопитек, рамапитек-хозирги кунда инсониятнинг ушбу аждодлари қирилиб кетган хисобланади). Инсоннинг энг қадимги аждоди сифатида олимлар Миср худудидан топилган парапитек в унинг давомчиси проплиоптекни (юнонча пара-яқинида, ёнида pithecos-маймун) (аввалги, олдинги) келтириб ўтишади. Улардан иккита шажара келиб чиқади. Улардан бири плиопитек ва сивапитек келиб тақалади. Плиоитеклардан хозирги замон гиббонлари келиб чиққан бўлса, сивапитеклардан эса орангутанлар келиб чиққан. Проплиоптекларнинг иккинчи бир шажараси эса ривожланган дриоптекларни (юнонча driо-қуюқ ўрмон, яъни ўрмон маймунлари деган маънони англатади) келтириб чиқарган. Олимларнинг фикрига кўра айнан дриоптеклар инсонлар ва горилла, шимпанзеларнинг умумий аждоди

ҳисобланади. Аксарият олимлар инсониятнинг дастлабки аجدодлари сифатида бундан 14 – 20 млн йил бурун яъни миоцен босқичида Осиё ва Европанинг жануби, Африка қитъасида яшаган дриоптекларни келтиришади. Дриоптеклар қуйи тўртламчи даврларида истиқомат этишган. Дастлаб 1902 йилда Австралиядан дриоптекларнинг 3 тиши намуналари топилган. Бу тишлардан иборат топиilmалар ўзининг шаклига кўра инсонларникига яқин. Кейинчалик эса бу топилмалар соони кўпайиб борди. Дриопитеклар бир турдаги жонзотлар бўлмаган. Уларнинг баъзи бир турлари замонавий гориллар ва шимпанзеларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Баъзилар эса инсониятнинг энг қадимги аجدодларини келтириб чиқарган²⁹. Дриопитекка эен яқин вакил сифатида олимлар томоиндан Шарқий Грузиядан топилган Удабнопитек кўрсатилмоқда. Учламчи даврда яшаган антропоидларнинг энг қадимги вакиллари одамзодга айланиш жараёнида фаол иштирок этмай, дарахтларда яшашни давом эттирган ва охир-оқибат шундай қолиб кетишган. Антропоидларнинг яна бир вакиллари ўз ҳаётлари учун курашни давом эттиришди ва охир оқибат уларнинг мия ҳажми эмас балки танасининг ўсишига олиб келди. Буларга биз Яванлик мегантроп, гигантроп ва гориллаларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин³⁰.

Муаммони ечиш учун Р. Х. Сулаймонов ўзгача ёндашади. У Ўрта Осиёдаги мустье даври маконларини меҳнат қуролларини яшаш усуллари, силлиқлаш ва уларнинг миқдорига кўра икки йирик гуруҳга бўлади. Биринчисига Кўлбулоқ ва Бўзсув, иккинчисига Тешиктош, Хўжакент, Фарғона макони, Қайроқум, Жарқўтон, Обираҳмат манзилгоҳлар киради.

Мустье даври манзилгоҳлар Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида аниқланган, лекин уларнинг кўпчилиги Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудларидан топиб ўрганилган бўлиб, улар нафақат ер устида балки ернинг остки қисмида ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бойсун тоғининг

²⁹ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

³⁰ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

жанубий ёнбағридан топилган Тешиктош ғори муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда бешта маданий қатлам аниқланган. Тешиктош ғоридан синиқ учринди, тош парчалари, пластинка-парракча, нуклеуслар, тош бўлакчаларидан иборат уч мингга яқин тош қуроллари топилган.

Тешиктош ғори тош қуроллари Самарқанд жанубидаги Омонқўтон қуролларига ўхшаш. Бу турдаги мустъега Вахш тоғ тизмаларининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Оғзикичик ғори ҳам таалуқлидир. Ғор маконлардан Тошкентдан шимоли-шарқда Тангритоғнинг ғарбида Чотқол тоғ тизмаларида жойлашган Обираҳмат ғорини кўрсатиш мумкин. Полтов (Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани) ғори тош қуроллари Обираҳмат ва Хўжакент тош қуролларидан фарқ қилмайди.

Олой тоғ тизмасининг шимолий тармоғида Фарғонадан Шарқда жойлашган Селунғур ғоридан мил. ав. 1 млн. 100минг - 1 млн. йилликларга оид ашель қатлами қазиб ўрганилган. Селунғур ғори топилмалари энг Қадимги меҳнат қуроллари кўринишида бўлиб, ўзига хос шаклларига эга бўлсада, Жанубий ва жануби-шарқий Осиёнинг энг қадимги манзилгоҳлари меҳнат қуроллари билан яқин ўхшашликга эга. Селунғурдан ашель даври меҳнат қуролларидан ташқари архантроп қолдиқлари ҳам топилиб, уни жаҳоннинг машҳур манзилгоҳлар қаторига қўйиш мумкин.

Очиқ турдаги мазилгоҳларга Вахш воҳасида жойлашган бир-бирига ўхшаш Қора-Бура ва Оқжарлар оиддир. Қора-Бура жой-маконидан жуда кўп тош парчалари ва меҳнат қуроллари топилган бўлиб, уларнинг ярми қурол қилиш учун тайёрланган майда тошлардан иборат. Улар нуклеуслар, учринди, учли пайконлар. Айниқса чоппер ва чоппинглар кўпчилликни ташкил қилади. Мустъе даврининг шунга ўхшаш шаклдаги материаллари Сирдарё хавзасидаги Қайроқум ва Фарғонадаги маконларидан ҳам топиб ўрганилган.

Очиқ турдаги маконларга Ангрен дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Кўлбулоқ ва Самарқанднинг жануби-ғарбидаги Кўтирбулоқлар оиддир. Кўлбулоқ топилмалари хилма-хил ва унга хос маконлари билан ажралиб туради. Меҳнат қуроллари - нуклеуслар, тишли тош қуроллар, қирғичлар,

тош пайконлар, сихчалар, пластинкалар, тош пичоқлар ва бошқа тош бўлақларидан иборат. Бу макон меҳнат қуроллари Ўрта Осиёнинг бошқа маконларидаги билан ўхшаш.

Қўтирбулоқ маконидаги тош қуролларини чақмоқтош диорит, кварцит ва дарё тошларидан ясалган ўткир учли пайконлар, қирғичлар, тешгичлар, пармалар, баргсимон қуроллар ҳамда дарёнинг шағал ва чақмоқ тошларидан ясалган чоппинг ва чоппер, ясси ва гардишсимон нуклеуслар, учриндилар ва бошқалардан иборат.

Қўтирбулоқ маконидаги тошдан ясалган меҳнат қуролларининг ясашиш усулларига Зирабулоқ макони (Зарафшон воҳаси) топилмаларини ҳам киритиш мумкин.

Қирғизистоннинг мустье даврига оид маконлари яхши ўрганилмаган Тоссор ва Георгий дўнглиги бу ердаги машҳур маконларидир. Тоссор тош қуроллари мустье даврининг сўнгги босқичи ва сўнгги палеолитнинг илк босқичларига оид. Георгий дўнглиги меҳнат қуроллари юқори плейстоценнинг бошланиш даврига оид. Жанубий Қирғизистондаги Исфара дарёси водийсидаги Хўжағайир деган жойдан ҳам мустье даврига оид манзилгоҳ топилган. У ердан тошдан ясалган-парракчалар, қирғичлар, пичоқсимон қуроллар, нуклеуслар, сихчалар топилган.

Тешиктош ғор-маконидан топилган ёш боланинг бош чаноғи ўша давр кишиларининг қиёфасини тиклашга асос бўлиб, у Ўрта Осиё ҳудудидаги ягона палеоантропологик топилма ҳисобланади. Бош чаноғи юқори маданий қатламдан топилган. Кўринишдан бола дафн этилгач, ёввойи ҳайвонларга ем бўлган, шунинг учун бола скелети тўлиқ сақланмаган. Антрополог олим М. М. Герасимов бўлақчаларга бўлиниб кетган бош чанокни тиклаб, боланинг қиёфасини тиклашга эришган. Натижада суюқлар 9 яшар болага тегишли бўлиб, морфологик жиҳатдан неандертал шаклида эканлиги аниқланган. Шу билан биргаликда Тешиктош топилмаси европоид ирқига мансуб эканлиги ҳам аниқланган. Кейинги қилинган таҳлилларнинг хулосасига кўра, Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудлари ирқ шаклланган учоқлардан бири ҳисобланади.

3.2 Осиёнинг палеолит ва мезолит даври ёдигорликлари

Хиндистоннинг шимоли, Шарқий Африка топилмалари асосида фанга маълум бўлган рамапитекларни келтириб ўтишади. Дриопитекларнинг энг ривожланиб борган вакилларида Рамапитеклар келиб чиққан. Уларга оид дастлабки топилмалар Хиндистоннинг учламчи давр қатламларига оид Сивали тоғ тизмаларидан топилган. Рамапитек бошқа одамсимон маймунлардан шуниси билан фарқ қилганки, унинг олдинги қозик тишлари бўртиб чиқмаган ва унинг ташқи кўриниши одамга яқин бўлган. Антропоидларнинг кейинги тараққий этиши шу нарсага олиб келганки, улар орқа оёқларидан ҳаракат қила бошлайди. Кейинчалик тош ва дарахт шохларидан ўзига қуроллар ясай бошлайди. Учинчи гуруҳ олимлар эса инсоният энг яқин аجدод сифатида австролопитекларни келтириб ўтишади. Австролопитекларга тегишли дастлабки топилма 1924 йилда ЖАР худудида Р. Дарт томонидан топилган. Бундан ташқари австролопитекларга оид топилмалар шарқий Африка; Танзания, Кения, Эфиопия худудларидан ҳам қайд этилган. 1935-1961 йиллар оралиғида австролопитекларга оид 30 дан ортиқ топилмалар қайд этилган. Уларнинг мия суягининг ҳажми 600-700 куб смни ташкил этган, улар орқа оёқларида ҳаракат қилган, гўшт истемол қилганлар. Айнан уларнинг гўшт истемол қилиши уларда бошқа одамсимон маймунларга нисбатан мияни керакли озуқалар билан таъминлаш ва кейинчалик мия ҳажмининг ўсишига олиб келган. Ҳозирги кунда кўплаб австролопитекларга оид топилмалар қайд этилган бўлиб, уларнинг аниқ даври ҳам ўрнатилган³¹. Бундан 1.5 млн йил аввал Зинжантроп яшган. (Зинжбу Шарқий Африканинг қадимги арабча номи). Унга тегишли дастлабки топилма Танзаниaning Олдувай дарасидаги илк тўртламчи давр қатламларида қайд этилган. 1960 йилда эса инглиз палеонтолиги Л. Лики айнан шу ердан Хомо Хабилисга тегишли топилмаларни қайд этишга муваффақ бўлган. Унинг мия суягининг ҳажми 630-680 куб смни ташкил

³¹ [Martin Hall, Stephen W. Silliman. Historical archaeology. UK. 2006.](#)

этган. Умуртқаси ва тишларининг тузилишига кўра, у одамзодга яқин бўлган. У зинжантропга нисбатан аввалроқ яъни бундан 1 млн 750 минг йил бурун яшаган. Айнан Хомо Хабилис дастлаб тош қуроллар ясашни ихтиро этган. Албатта, бу ҳолат одамзод учун хос ҳисобланади. XX асрнинг 60-йилларида шундай бир ихтиро амалга оширилдики, бу эса ўз навбатида эволюцион назарияга сезиларли таъсир кўрсатди. Аниқландики ердаги барча тирик жонлар, яъни бактериядан тортиб токи инсонгача битта умумий генетик кодга эга. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва тараққий этишини биз Дарвин таълимоти асосида талқин этадиган бўлсак, у ҳолда бир организмнинг генакоди иккинчисиникидан фарқ қилар эди. Шунда йбўлиб чиқаяптики, инсон битта ягона онадан келиб чиққан. Шундай бир савол туғилади, ердаги ҳаёт ўзга сайёра пробиркасида вужудга келганми ?

XIX аср охирида олимлар томонидан австролопитекларга нисбатан ривожланган ибтидоий одамлар қолдиқларини топишган муваффақ бўлишди. Ното ergaster—Ното erectus бундан 2-1,5 миллион йил аввал Африка ҳудудидини ташлаб узининг дастлабки Африкадан Евроосиёга миграциясини бошлайди. Айнан мана шу даврдан бошлаб ер шарининг ибтидоий аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилиши бошланади. Шунини алоҳида қайд этишимиз керакки аجدодимизнинг Африкадан ер шарининг бошқа қисмларига миграцияси маълум бир қонунларга асосланган эмас эди. Бу жараён табиий ҳолатда юз берган. Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида Африка Евроосиё қитъаси ва Арабистон ярим ороли билан боғланган бўлган. Бу даврда шарқий Африка, Евроосиёнинг ғарбий районлари, Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли бирига яқин бўлган табиий шарт-шароитларга эга бўлган.

Дастлабки аجدодларимизнинг Африка ҳудудидан чиқиб Евроосиё ҳудудига миграция қилиш жараёни жуда секин кечган. Бироқ ҳозирда Арабистон ярим ороли ва Яқин Шарқ ҳудудида ибтидоий аجدодларимизнинг дастлабки миграцияси ҳақида гувоҳлик берувчи ёдгорликлар аниқланмаган. Яқин Шарқ ҳудудида ибтидоий аجدодларимизга тегишли бўлган дастлабки палеолит даври ёдгорликлари Убейдия ва Гешер-Бенот-Яков ёдгорликлари ҳисобланади. Ушбу ёдгорликларнинг даврий санаси 1,4 ва 0,9 миллион йиллар

билан белгиланган. Яқин Шарқ худудидаги Убейдия ва Гешер-Бенот-Яков ёдгорликлари ибтидоий аждодларимизнинг Африка худудидан Евроосиёга иккинчи миграцияси даврига тегишли ёдгорликлар ҳисобланади. Бу даврда Евроосиёда ашел тош индустрияси тарқала бошлаган жараёни кузатишимиз мумкин. Убейдия ёдгорлигининг қуйи қатламларидан икки томонлама ишлов берилган тош қуроллар намуналари кузатишимиз мумкин. Ашел даврига қадар мавжуд бўлган қатламлар 1983-2000 йиллар давомида Аль-Гуза, Шархабил, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконларида қайд этилган³².

Бола суягининг қолдиқлари атрофида тоғ эчкисининг тўрт жуфт шохи тартиб билан териб қўйилган бўлган. Қабр олов қолдиқларининг излари ҳам аниқланган. Қўринишидан тешиктошликларда вафот этганларни дафн қилиш одатлари мавжуд бўлиб, диний тасаввурлар шаклланган.

Тешиктошдан кўплаб ёввойи ҳайвон суяклари топилган. Улар тоғ эчкиси, буғу, от, йўлбарс, айиқ, тулки, 20 дан ортиқ қуш суякларидан иборат. Омонқўтон маконида муфлон суяклар кўплаб топилган. Тешиктошга нисбатан эса бу ердан буғу, айиқ анча кам. Бу ердан Тешиктошда учрамайдиган Сибир кийиги ва чўл тошбақаси суяклари ҳам мавжуд.

Оғзикачикдан топилган ҳайвон суякларининг 14 таси Омонқўтон ва 6 таси Тешиктошлардаги ҳайвон суяклари билан бир хил. Умумий суякларнинг кўпчилигини чўл тошбақаси суяклари ташкил этади. Бундан ташқари ёввойи кўчқор ва эчкилар, от, эшак, буғи хатто жундор носорог суяклари ҳам топилган.

Обираҳмат ғоридан топилган суякларнинг ярмидан кўпроғини ёввойи эчки ташкил этади. Буғу, қўй, ёввойи чўчка суяклари ҳам мавжуд. Обираҳмат, Омонқўтон ва Тешиктош маконлари топилмаларида унчалик фарқ катта эмас. Булар мустъе даврининг Ўрта тоғ вариантыга мансуб бўлиб, асосан тоғ эчкисига ов қилишган. Ғор-маконлар ичида Қўтирбулок топилмалари бошқалардан анча фарқ қилади. Ундаги топилган суякларнинг деярли ярми отники, кейинги ўринда филники. Тур (ёввойи буқа), бухоро буғуси суяклари эса камчиликни ташкил этади. Умуман, Ўрта Осиёнинг

³² Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

мустье даври маконлари маълум ҳудуд табиий шароитларига мос ихтисослашган овчиликнинг мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда.

Сўнгги палеолит даври бир неча миллион йил давом этган Қадимги тош асрининг сўнгги босқичи бўлиб, ўзидан олдинги мустье даврига нисбатан яхши ўрганилмаган, очилган жой-маконлар сони ҳам камчиликни ташкил этади. Ўрта Осиёда юқори плейстоценнинг иккинчи ярмида ноқулай об-ҳаво шароитига мослашган турар жойлар бўлганлигидан далолат берувчи моддий топилмалар учрамайди. Бу давр кишилари фақат ғорлардагина яшамасдан, водийлар ва дарё бўйлариغا ҳам тушиб келганлар ва шу ерларда истиқомат қилганлар. Шунинг учун уларнинг маконлари табиат инжиқликлари натижасида нобуд бўлган ва кейинчалик ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли маданий қатламлар йўқ бўлиб, ҳозирги пайтда сақланиб қолмаган. Ўрта Осиёда сўнгги палеолит даври мил. ав. 34минг йилликдан 10 минг йиллик (мил. ав. 8300 йил атрофи)гача бўлган даврни ўз ичига олади. Сўнгги палеолит даврига оид кам сонли маконлар даврларга бўлиш имкониятини қийинлаштиради, уларнинг топилмаларини у ёки бу даражада аниқлаш мумкин.

В. А. Ранов томонидан сўнгги палеолит даврининг қуйидаги тўртта варианты ажратиб кўрсатилади: Қорақамар, Хўжағор, Самарқанд, Кўлбулоқ. Дастлабки иккитаси битта тараққиёт босқичида бўлиб, кўринишдан уларни бирлаштириш мумкин.

3.3 Европа палеолит мезолит даври ёдигорликлари

Геоморфологик ва стратиграфик тадқиқотлар шуни курсатадики Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида ер шарида иқлим совуши ва аридизация жараёни кузатилади. Дунё океанлари сатҳи 150 метрга пасайиб кетади. Чуқурлиги 100 метр ва кенлиги 28 метр бўлган Баб-эль-Мандеб кўрфази қурийди ва Африка қиъасини шарқий Арабистон худуди билан боғлаб турувчи қуруқлик йўли вужудга келади. Яқин Шарқ худудидан аждодларимизнинг Кавказорти ва Европа худудига кириб боришини кузатишимиз мумкин. Бунга мисол сифатида биз грузия худудида жойлашган Дманиси топилмасини келтириб ўтишимиз мумкин.

XIX аср охири XX асрнинг биринчи ярмида инсоният бешиги сифатида Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё худуди келтиради. Бунга далил сифатида эса 1981 йилда голландиялик олим Э. Дюбуа томондан Индонезиянинг Ява оролида питекантропа (*Homo erectus*) тана суякларининг топилиши сабаб бўлади. Ўрта Шарқ атамаси (инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича қўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган. Бироқ 1902 йилда америкалик харбий денгиз назариётчиси Альфред Тайер Мэхэн томонидан Арабистон ярим ороли ва Ҳиндистон оралиғидаги худудларни ифодалаши натижасида бу атама тарих фанида кенг қўлланила бошланди. Иккинчи жаҳон урушига қадар Туркия ва Ўрта ер денгизининг шарқий қирғоқлари оралиғидаги худудлар Яқин Шарқ деб аталган бўлса, Месопотамиядан токи Бирмагача бўлган худудлар Ўрта Шарқ деб номланган³³.

Рус муаллифлари адабиётларида эса Яқин Шарқ атамаси қўлланилган бўлиб, бу атама асосида Эрон, Покистон ва Афғонистон давлатлари худудлари ҳам қўшиб ифодаланади. Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларига Афғонистон, Бахрайн, Миср, Эрон, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Ироқ, Туркия, Уммон, Қувайт, Қатар, Исроил, Иордания, Саудия Арабистони ва

³³ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

бошқа давлатларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Яқин ва Ўрта Шарқ худудининг палеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиш асосан XX асрда амалга оширилган. 1929-1936 йилларда инглиз тадқиқотчиси Д. Гаррод Фаластиннинг Кармел тоғ тизмасида палеолит даври ёдгорликларини ўрганишни бошлаб беради. Шарқий Ўрта ер денгизи хавзасида А.Руст, Р.Невилль, Г. Ватанабэллар томонидан ўказилган тадқиқотлар натижасида очик турдаги ва ғорсимон ҳамда палеолит даври қабрлари топилган бўлиб. Бу ўтказилган тадқиқотлар натижасида тош даври маданиятларининг табиат билан уйғунликда тараққий этиш динамикасини кузатишимиз мумкин. Тадқиқотчилар И. Коробков, Ж. Скиннер, Ж.Перро, Л.Коплэндлар томонидан Шарқий Ўрта ер денгизи хавзаси тош даври куруллари тиологияси ва классификацияси ҳамда маданиятларнинг ўзаро алоқалари ишлаб чиқилган. Палеолит даврида Яқин ва Ўрта Шарқ худуди кенг микёсда музлаш даврини ўз бошидан кечирмаган. Музлаш жараёни Яқин ва Ўрта Шарқ худудининг шимолий районларида кечган бўлса, жанубий районларда эса плювиал яъни ёғингарчиликдан иборат иқлим ҳукм сурган. 2 миллион йил бурун Яқин ва Ўрта Шарқ худудида иссиқ иқлимни хуш кўрувчи виллафранк фауна ва флораси мавжуд бўлган. Яқин ва Ўрта Шарқ худуди рельефи эса унчлик катта бўлган тоғлар ва текистликлардан иборат бўлган. Қирғоқ бўйи ландшафти эса саваннага ўхшаган. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида бундан 1.5 миллион йил бурун тектоник ҳаракатлар содир бўлади ва тоғлар кўтарилади. Тектоник ҳаракатлар бутун музлик даврида давом этади. Эрозиялар натижасида табиий ғорлар пайдо бўлади. Бу эса ибтидоий аждодларимизининг жон сақлаши учун табиий паноҳгоҳ вазифасини бажарган. Умуман олганда плювиал даври намгарчилик юқори даражада бўлганлиги билан характерланади. Харорат эса хозиргига нисбатан 4-5 градус даражада фарқ қилган. Бунинг натижасида эса бундан 700-600 минг йил аввал Фаластинда илиқ иқлимни хуш кўрувчи виллафранк флора ва фаунаси жон сақлаб қолган. Айнан бундай иқлимни хуш кўрувчи хайвонот дунёсининг мавжудлиги ибтидоий аждодларимизнинг яшаб қолиши учун замин яратган. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида ҳукмронлик қилган виллафранк

фаунаси бу худудда дастлабки ибтидоий аждадларимизининг пайдо бўлишига олиб келган³⁴.

Ибтидоий аждодларимизга оид дастлабки топилмалар Сурия ва Ливан худудларидан топилган бўлиб уланинг даврий санаси Олдувей даври билан белгиланади. Яқин ва Ўрта Шарқ худудиининг энг муҳим ёдгорликларидан бири Оронта ва Иордан дарёси оралиғидаги худудларда жойлашган Убейдия ёдгорлиги хисобланиди. Унинг даври санаси Ашел даври билан белгиланади. 1983-2000 йиллар давомида Аль-Гуза, Шархабил, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконларида қайд этилган. Геоморфологик ва стратиграфик тадқиқотлар шуни курсатадики Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида ер шарида иқлим совуши ва аридизация жараёни кузатилади. Дунё океанлари сатҳи 150 метрга пасайиб кетади. Чуқурлиги 100 метр ва кенлиги 28 метр бўлган Баб-эль-Мандеб кўрфази қуриydi ва Африка қиъасини шарқий Арабистон худуди билан боғлаб турувчи қуруқлик йўли вужудга келади. Яқин Шарқ худудидан аждодларимизнинг Кавказорти ва Европа худудига кириб боришини кузатишимиз мумкин. Бугунки кунда Яқин ва Ўрта Шарқ худудида қадимги тош даврига оид бир қанча ёдгорликлар ўрганилган. Эль-Маслук ёдгорлиги 1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган³⁵.

Исроил худудида жойлашган дастлабки ибтидоий одамлар неандертал хисобланади. Исроил худудида Homo Sapiensларнинг пайдо бўлиши бундан 75 минг аввал содир бўлган. Исроил худудида Homo Sapiensлар неандерталлар бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганлар. Убайдия ёдгорлиги бундан 1,4 млн йил аввал ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосийёга миграцияси жараёни изларини кузатишимиз мумкин³⁶.

³⁴ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

³⁵ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

³⁶ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

3.4. Европа қитъасининг илк гоминидлар тарафидан ўзлаштириши муаммоси.

Бундан 20 минг аввал ушбу худудда мавсумий турар жойлар ва ғор-маконлар бўлган. Убейдия ёдгорлигидан илк ашел типигаги тош қуроллар топилган. Бундан ташқари даврий санаси 1 400000—250000 минг йилликларин ташкил этувчи палеолит даври ёдгорликлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан сўнгги ашел типигаги тош қуроллар қайд этилган. Иаков қизлари мости ва Табун ғор маконлари сўнгги ашел типигаги тош қуроллар қайд этилган ёдгорликлар ҳисобланади. Убайдия, худудидан ибтидоий аجدодларимизга оид тиш намуналари, Иаков қизлари мости суяк намуналари ва Зуттие ғор маконидан эса ибтидоий аجدодимизнинг бош чаноғи (Галилей одами) намуналари топилган.

Фаластин худудидаги мустье даври аниқроғи неандартелларга оид ёдгорликларга биз Кебара, Амуд ва Табун ёдгорликларини келтириб ўтишимиз мумкин. Homo Sapiensларга оид ёдгорликлар эса Джебел-Кафзе ва Схул ғор маконлари ҳисобланади. Фаластин худудида юқори палеолит даври 48000-20000 минг йилликларни ўз ичига олади. Табун ғори палеолит даври археологик ёдгорлиги ҳисобланиб Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган. Табун ғор макони бундан 500-40 минг йил аввал итидоий аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Табун ғорининг юқори қатламлари мустье даврига оид бўлиб, юқори қатламлардан леваллуа техникаси асосида тайёрланган тош қуроллар топилган³⁷.

1962-1972 йилларда Артур Еленек томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида сўнгги ашел ва ябруд маданиятларига оид бўлган 1900 та бутун ва синиқ бўлақлардан иборат бўлган тош қуроллар намуналари топилган. Бундан ташқари Табун ғор маконидан даврий санаси 120 минг йилни ташкил этувчи аёл жинсига мансуб неандертал одамнинг тана суяклари топилган. Бу топилма Исроил худудидаги энг қадимги ибтидоий одамлар тана суяклари ҳисобланади.

³⁷ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

Кебара ғор макони археологик ёдгорлик ҳисобланадиган Кечария ёдгорлигидан 10 км масофа узоқликда Кармел тоғининг ғарбий ен бағрида Вади Кебара номли макон ҳудудида денгиз сатҳидан 60-65 метр баландликда жойлашган. Ғор макон бундан 60-48 минг йил аввал ибтидоий аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Ушбу ёдгорлик Бар Йосеф томонидан гоминидлар оиласига мансуб бўлган энг қадимги ибтидоий аجدодларимизнинг тана суяклари топилганлиги билан машҳурдир³⁸. Ушбу ёдгорлик дастлаб 1930 йилда Дороти Гаррод ва Франсис Тюрвил Петр томонидан ўрганилганлигига қарамасдан энг муҳим кашфиётлар 1982 йилда амалга оширилган. 1982 йилда Кебара ғор маконидан неандертал одамнинг бутунлигича сақланган тана суяклари топилган. Бу топилмалар археологлар орасида “Моше” деб номланган бўлиб, унинг ёши 60 минг йилни ташкил этади.

Схул ёдгорлиги Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган бўлиб, дастлаб 1982 йилда Дороти Гаррод томонидан ўрганилган. Ушбу ёдгорлик бир вақтнинг ўзида ҳам неандертал ҳам замонавий типидagi одам Homo Sapiensлар томонидан ўзлаштирилган. Схул ёдгорлигининг даврий санаси 200 минг -45 минг йилни ташкил этади. Бу даврий сана археологик даврлардан ҳисобланган мустъе яъни ўрта тош даврига тўғри келади. Схул ёдгорлигидан 14 та ибтидоий аجدодларимизнинг тана суяклари топилган. Ушбу топилмаларининг аксарият қисми 1932 йилда Теодор Мак Коун томонидан аниқланган.

Кафзех ғор макони ҳам Исроилда жойлашган бўлиб, илк бора 1934 йилда Р. Невил ва М. Стекелис томонидан ўрганилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида леваллуа типидagi тош қуроллар билан бирга 5 та ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари қайд этилган. Ёдгорликда тадқиқот ишлари 1965, 1967 ва 1971 йилларда ҳам давом эттирилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида 25 та ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари топиб ўрганилган. Бу ердан топилган қадимги одамдаорнинг тана суяклари тахлили уларнинг ривожланган яқин шарқ гоминидлари гуруҳига оидлигини

³⁸ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

кўрсатмоқда. Баъзи топималар эса гибрид яъни неандертал ва Homo Sapiensлар чатишмасидан вужудга келган энг қадимги одамлар эканлигини кўрсатмоқда.

Мустье қатламларига оид бўлган тош қуролларнинг термоминесцент тахлили 92-97 минг йилликларни кўрсатса, электрон парамагнит резонанс тахлил натижалари ушбу ёдгорликнинг даврий санасини 130-90 минг йил деб кўрсатмоқда. Бундан ташқари Исроил худудида микроиндустрияли бир нечта қадимги жой маконлари ҳам аниқланган. Буларга биз Еврон, Бизат Рухама жой маконларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Еврон жой маконининг даврий санаси 1.5-2.4 миллион йилни ташкил этса, Бизат Рухама жоймаконининг даврий санаси 1 миллион йилни ташкил этади. Homo Sapiens тана суяклари қайд этилган ёдгорликлардан бири бу Кесем ёдгорлиги ҳисобланади. Тел-Авив университети археолог олимларининг фикрига кўра Кесем ёдгорлигининг даврий санаси 382-207 минг йилларни ташкил этади.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Африкада гоминийлар қайси даврда пайдо бўлган?
2. Африка қитаъсидаги палеолит ва мезолит даври археологик топилмаларни таърифлаб беринг?
3. Африка ва Евросиёдан топилган антропологик топилмалани таҳлил қилинг?
4. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар ҳақида нималарни биласиз?
5. Европа палеолит ва мезолит даври археологик топилмалар хусусиятларни очиб беринг?

Адабиётлар рўйхати

1. Lawrence Guy Straus., Berit Valentin Eriksen., Jon Erlandson., David R. Yesner. Humans at the End of the Ice Age: The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition. 1996. New York.
2. Martin Hall, Stephen W. Silliman. Historical archaeology. UK. 2006.
3. A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
4. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
5. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
6. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

Режа

- 4.1. Инсоният тарихида неолит даврининг аҳамияти. “Неолит инқилоби” тушунчасининг мазмун моҳияти.
- 4.2. Кичик Осиё жануби ғарбидаги неолит даври ёдигорликлари. Чаталгуюк, Хожилар.
- 4.3. Яқин Шарқ неолит даври ёдигорликлари. Иерихон, Жармо,
- 4.4. Эрон Ҳиндистон ва Хитой неолит даври ёдигорликлари.
- 4.5. Цивилизацияларнинг вужудга келиши омиллари ва тараққиёт хусусиятлари.

Таянч иборалар: Неолит, Цивилизация, Жармо, Иерихон, Хожилар, Чаталгуюк, неолит инқилоби, натуфий, Чейюнюдепе, Жойтун, Хассун, Самар, Халаф, маданият

4.1.Инсоният тарихида неолит даврининг аҳамияти. “Неолит инқилоби” тушунчасининг мазмун моҳияти.

Неолит - (юнонча неос, литос-тош) ўзоқ давом тош асрининг сўнгги босқичи. Неолит атамасини 1865 йилда инглиз археологи Леббок таклифи билан киритилган. Неолит бошланишининг асосий аломатларидан бири одамзод ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва ўсимликларни маданийлаштиришга ўтишнинг бошланиши. Бу жараён Яқин Шарқ ҳудудида мил. ав. VIII-VII минг йилликларда (хатто Жануби-ғарбий Осиёда айрим олимларнинг фикрига кўра бундан ҳам илгарироқ) бошланиб, неолитнинг кейинги босқичларида ишлаб чиқарувчи хўжалик – деҳқончилик ва чорвачилик шакллариининг тўлиқ қарор топиши билан яқунланади. Шимолий минтақалар ҳудудларида эса иқлим шароитларидан келиб чиқиб, хўжаликнинг ўзлаштирувчи шакли узок давр мобайнида сақланиб қолади. Шу нуқтаи назардан неолит ер юзининг турли жойларида тули даврларда кечганлиги кузатилади. Табиий шароити қулай бўлган ўлкаларнинг неолит даври хусусиятлари мил. ав.VIII-VII минг йилликларда намоён бўлса, бошқа ҳудудларда бу жараён мил.ав. III/II минг йилликларда ҳам давом этади³⁹.

³⁹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

Дехқончилик биринчи навбатда кишилик жамиятининг кейинги тараққиётини белгилаб бераган. Хўжаликнинг илгор шаклига ўтилгандан сўнг ибтидоий одамлар мунтазам озиқ-овқат захирасига эга бўлиб, бир жойда муқим ўтроқлашишни таъминлаган. Дехқончилик табиий-географик шароит қулай ва маданийлаштириш учун ўсимликларга бой бўлган ҳудудларда пайдо бўлган. Мазкур жараённи инглиз археологи Гордон Чайлд “неолит инқилоби”, деб атайди. Р.Брейвуд эса “озиқ-овқат етиштириш инқилоби” номи билан аташни маъқул кўрган.

Неолит даври ер юзининг барча ҳудудларида маълум бир даврда кечмамаган. Осиёнинг иссиқ иқлимга эга бўлган ўлкаларида неолит даврида иқлим шароити ҳозиргига нисбатан анча яқин бўлиб, кишилар ер юзи бўйлаб кенг тарқала бошлаган. Табиий географик жиҳатдан қулай ва иссиқ иқлимли ўлкаларда кишилар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига ўтиб ўтроқлаша бошлаган бўлсалар, шимол аҳолиси эса табиий шароитнинг ноқулайлиги туфайли орқада қолиб кетган⁴⁰.

Хўжаликнинг дехқончилик шаклига ўтиш мил.ав. VIII минг йилликнинг бошларида Яқин Шарқ ҳудудида содир бўлади. Бу ердаги илк дехқончилик мезолит даври Натуфий маданияти асосида шаклланган Қадимги илк дехқон жамоасига тегишли қишлоқнинг ўрни Сурия-Фаластин ҳудудида Ўлик денгиздан Шимолда Иордан дарёси водийсида жойлашган Теллассултон ёдгорлигида ўрганилган. Бу ёдгорлик Библияда келтириб ўтилган қадимги Иерихон шаҳрининг ўрни ҳисобланади. Археологик жиҳатдан мил. VIII-VII минг йилликларга оид илк дехқончилик маданияти Иерихон А, Б комплексларни ташкил этади. Илк босқичида (Иерихон А-мил.ав. VIII минг йиллик) тош девор билан ўраб олинган қишлоқ аҳолисининг овал шаклидаги ғиштлардан барпо қилинган айлана ёки овал шаклидаги уйлари жойлашган. Манзилгоҳда ярим ертўла уйлар ҳам мавжуд⁴¹.

Микролитлардан иборат камон ўқлари тош қуроқларининг асосини ташкил этади. Бошқа бир қуроқларидан ўроқ дасталари сақланган. Уй деворларида бир қатордан иборат арпа ва буғдойларнинг излари аниқланган. Қуроқ мотиға ва ўроқларнинг дасталари дехқончиликнинг пайдо бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек Иерихон А дан бир қаторли арпа ва буғдойларнинг излари қурилиш материалларида сақланган.

Кейинги босқичида (Иерихон Б-мил. ав. VII минг йиллик) Иерихонликларнинг ижтимоий ҳаётида маълум ўзгаришлар содир бўлади. Уйлари режалаштириш асосидаги маълум ўлчамда қурилади. Тошдан

⁴⁰ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

⁴¹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

ясалган камон ўқлари, ўроқ қадамлари, пармаловчи қуроллар, кели, дон янчгич, турли рўзгор идишлари ва силлиқланган тош болтачалари аниқланган. Суяклардан кесувчи қурол сифатида фойдаланилган. Лойдан фақат одамлар ва ҳайволар шаклларида иборат ҳайкалчалар ясалган. Лойдан ясалган сапол идишлари ҳар икки комплекс маданий қатламларида учрамайди. Кулолчилик буюмлари намуналари Иерихондан узоқ жанубда жойлашган Яқин Шарқнинг бошқа бир неолит даври Бейда ёдгорлигида аниқланган. Сапол идиш пиширилмаган. Бу ёдгорлик неолит даври Иерихон маданиятининг сўнгги босқичида ривожланган бўлиши мумкин.

Топиб ўрганилган ҳайвон суякларидан жайронга тегишлилари кўпчиликни ташкил этади. Шунингдек қўй, эчки, чўчқа ва эшак, ит ва мушук суяклари ҳам мавжуд. Улардан фақат эчки хонакилаштирилган. Ит эса мезолит давридаёқ қадимги овчиларнинг овдаги ёрдамчиси бўлган. Мушук дон маҳсулотлари захирасининг тўпланиши билан хонакилаштирилган бўлиши мумкин.

Ҳар иккала босқичда мурдалар уйларнинг ичида жинсига кўра маълум кузатув буюмлари билан қўшиб кўмилган.

Моддий топилмаларнинг гувоҳлик беришича илк босқич ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтиш даври ҳисобланиб, ўзлаштирувчи хўжалик аҳамияти юқори бўлган. Кейинги босқичда эса ишлаб чиқаришга асосланган деҳқончилик ва чорвачилик шакли иқтисоднинг асосини ташкил этади. Овчилик эса ёрдамчи хўжалик тури сифатида сақланиб қолади.

Илк деҳқончиликнинг бошқа бир маркази Кичик Осиё ҳудуди ҳисобланади. (мил. ав. VIII минг йил охири - VI минг йилнинг биринчи ярми). Бу ҳудудда босқичма-босқич ривожланган илк деҳқон жамоаларига тегишли манзилгоҳлар ўрганилган.

Жанубий-ғарбий Туркиядаги Хожилар ёдгорлигининг неолит даврига оид маданий қатламлари (мил. ав. VIII минг йиллик охири - VII минг йиллик бошлари) илк деҳқончилик маданияти ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ёдгорликнинг дастлабки босқичида кишилар тош таг девор устида хом ғиштдан барпо қилиниб, ички томондан лойсувоқ ва айрим ҳолларда ранг-тасвир туширилган деворлардан иборат уйларда истиқомат қилишган. Майитлар уйларнинг ичида кўмилган.

Деҳқончиликда арпа, эммер (буғдой тури) ва чечевица экишган. Топилган қўй ва қора мол суякларининг хонакилаштирилганлиги тасдиқланмаган. Кейинги босқичда уй-жой иморатлари салобатли кўриниш ола бошлайди. Идишлар тошдан ясалган. Суякдан бигиз, кремений ва обсидиандан ўроқнинг қадама тиғлари, силлиқланган тош болталар ясалган.

Неолит даврининг охирларида сиртига қизил ва жигар рангдаги бўёқларда чизилган саполлар пайдо бўлади. Мисга ишлов бериш пайдо бўла бошлайди.

Кичик Осиёда неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллари Чейюнюдепе ёдгорлиги (мил. ав. 7250-6750 йиллар) топилмалари орқали тўлиқ номоён бўлишини кузатиш мумкин. Аҳоли сунъий қурилган уйларда яшаган Сопол идишлар учрамасада, лойдан ясалган ҳайвон ҳайкалчалари мавжуд. Кремендан ясалган микролитсимон тош қуроллар устунлик қилади. Кам сонли болғалаш усулида ишланган мис буюмлари учрайди. Ёдгорликнинг дастлабки икки босқичида хўжаликнинг овчилик-деҳқончилик шакли устунлик қилган. Учинчи босқичга келиб чорвачилик овчиликни сиқиб чиқаради. Қўй, эчки асосий чорва ҳисобланган. Деҳқончиликда бир ва икки қаторли бугдой экилган⁴².

4.2. Кичик Осиё жануби ғарбидаги неолит даври ёдгорликлари. Чаталгуюк, Хожилар.

Кичик Осиёдаги илк деҳқончилик маданиятининг тараққий этган шакли Марказий Туркиянинг жанубидаги Коня водийсидаги Чаталхююк ёдгорлигида (мил. ав. VII минг йиллик иккинчи ярми- VI минг йиллик биринчи ярми) аксини топган. Бу ерда мазкур даврда 20 дан ортиқ илк деҳқон жамоаларининг кичик қишлоқлари мавжуд бўлиб, улардан йириги Чатал Хююкнинг майдони 13 га ни ташкил этган. Ёдгорликда аниқланган уйлар йирик ўлчамдаги хом ғиштлардан барпо қилинган. Уларнинг айримлари деворлари сиртига мазмунли ранг-тасвирлар ва бўртма нақшлар, хусусан, буқа ёки қўй боши тасвири солинган. Бундай уйлар деҳқон жамоаси сиғиниш одатлари учун хизмат ибтидоий ибодатхона бўлганлиги шубҳасиз. Мурдалар уйларнинг ичида кузатув буюмлари билан бирга қўшиб кўмилган.

Олд Осиёдаги илк деҳқончиликнинг учинчи бир маркази Шимолий Месопотамия ва унга туташ бўлган Шимолий Эроннинг тоғли худлари ҳисобланади. Бу ерда неолит даврида Жармо маданияти (VII-VI минг йилликлар) ёки айрим тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра загрос маданий бирлиги туридаги маданияти ривожланган. Жармо маданиятига тегишли Жармо ёдгорлигидан ташқари Загрос тоғларининг Ироқ қисмида Телшимшара, унинг Эрон қисмида эса Тепаисароб ва Тепаигуранлар мавжуд⁴³.

Жармо ёдгорлиги эман ўрмонлар тарқалган ҳудудда жойлашган бўлиб, маданий қатламларининг қалинлиги 7 метрни ташкил этади. Бу манзилгоҳда аниқланган уйлар лойдан қурилган, айрим ҳолларда уларнинг таг деворлари тошдан терилган.

⁴² Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

Жармо маданияти учун пластинкасимон кремендан геометрик шаклидаги тош қуролларини яшаш хос белгиларидан бири саналади. Жармоликлар дастлаб сапол яшашни билишмаган, кейинчалик сапол буюмлари пайдо бўлиб, уларнинг сиртига нақшлар берилган. Лойдан турли ўйинчоқлар, ҳайвон ва аёл ҳайкалчаларини яшашган. Топилмалар орасида тошдан ясалган ўроқ, болта, мотиға, кели ва қўл тегирмони ва суякларда ясалган буюмлар хўжалик хусусиятларини тиклашда муҳим аҳамиятга эга. Жармо аҳолиси хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаллари билан шуғулланганликлари шубҳасиз. Дуккакли ўсимликлардан куйиб кетган буғдойнинг асосий икки тури ва бир турдаги арпа, нўхат ва тарик донлари аниқланган. Улардан буғдой ва арпа шубҳасиз маданийлаштирилган. Ҳайвонлардан дастлаб эчки хонакилаштирилган. Чўчқанинг ҳам хонакилаштирилгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Гўшт маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг бир қисми ёввойи ҳайвонлар ҳисобидан қондирилиб, хўжаликнинг овчилик шакли ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклланган бошқа бир ҳудуд шубҳасиз Ўрта Осиё ҳисобланади. Жанубий Туркманистон ҳудудида мил. ав. VI минг йилликнинг иккинчи ярмида, эҳтимол ундан илгарироқ маҳаллий Шарқий Каспийбўйи мезолит даври маданияти асосида Жанубий Туркманистон ҳудудида ишлаб чиқарувчи хўжалиги пайдо бўлади. Бу ерда чорвачиликга асосланган Жебел, деҳқончиликга асосланган Жойтун маданиятлари шаклланади. Бир томондан Туркманистоннинг қилк деҳқончилик марказларига яқинлиги сабабли уларнинг маълум таъсири, иккинчи томондан эса, иссиқ ҳароратли табиий-географик шароитнинг мавжудлиги мезолит даври маҳаллий аҳолисининг ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтишлари учун асос бўлган. Жойтун маданиятига оид ёдгорликларнинг қуйи қатламларидан топилган тош қуроллари ишланиш усули мезолит даври Шарқий Каспийбўйи ёдгорликларининг юқори қатламларидан топилган қуроллар билан айнан бир хил. Демак, Шарқий Каспий бўйининг мезолит даври овчилиги негизида чорвачиликга асосланган Жебел маданияти ва термачилиги асосида эса деҳқончиликга асосланган Жойтун маданияти шаклланади⁴⁴.

4.3. Яқин Шарқ неолит даври ёдгорликлари. Иерихон, Жармо

Жойтун маданиятига оид ёдгорликлардан Жойтун, Чўпонтепа ва Тўғалоқтепа ёдгорликларининг қуйи қатлами-илк босқичига, Монжуқлиттепа, Боми, Чагиллиттепа, Гиёвжиктепа, Келята ва Янги Нисо ёдгорликларнинг

⁴⁴ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

қуйи қатлами ривожланган босқичига, Боми, Ярти Гумбаз, Чагиллитепа ёдгорликларининг юқори қатлами эса сўнгги босқичига оид оид.

Жойтун маданияти даслабки ўрганилган ёдгорлик номи билан юритилиб, мил. ав. VI минг йилликнинг иккинчи ярмида (радиокарбон 5300 ± 70) Туркманистоннинг жанубида Копетдоғ тизмалари ёнбағрида шаклланган. Бу маданият шунингдек Эроннинг шимолий ҳудудларига ҳам тарқалган. Жойтун маданияти тараққиёти илк, ривожланган ва сўнгги босқичлардан иборат.

Жойтуннинг илк босқичида шу номдаги ёдгорлик яхши ўрганилган. V VI-V минг йилликларга манзилгоҳда бетартиб қурилган 30 та уйнинг ўрни очиб ўрганилган. Уйлар ясси-қавариқ шаклидаги йирик гиштлардан илгаридан режашастириб қурилган бир хонали уйлардан иборат. Ягона режага асосланган Ўртада ўчоқ ўрин олган кичкина хонадан ва унинг атрофида хўжалик хоналаридан ташкил топган кичкина ҳовлидан иборат. Уйлар ҳажми 60-70 см. ҳажмдаги гиштлар ва пахсадан барпо қилинган. Хом гишт ва пахсага самон қўшилган. Пахса ва гиштларга сомон қўшилган.

Уйларнинг сатҳи ва деворлари лойсувоқ қилинган ва оҳра билан бўялган. Археолог олим В.М.Массонинг хулосаларига кўра уларнинг ҳар бирида 5-6 нафар аъзолардан ташкил топган оила истиқомат қилган. Ҳовлида жойлашган ўраларда ғалла сақланган.

Жойтун маданиятининг ривожланган босқичига оид Қадимтепа (мил. ав. V минг йиллик) пахсадан қурилган тўғри тўртбурчак уйлар ва хўжалик хоналари очиб ўрганилган. Уйларнинг ҳар бирида ўчоқ бўлган. Уйларнинг сатҳи ганч сувоқ қилиниб, оҳакланган ва қизил оҳра излари ҳам учрайди. Меҳнат қуроллари геометрик шаклдаги кремендан ясалган ўроқ қадамалари, камон ўқи учлари, болталар суякдан ишланган игна, пардозлагичлардан иборат.

Сопол буюмлари қўлда (лентасимон шаклда) дагал, силлиқ тагли қилиб ишланган. Идишларнинг юқори қисми обдон пардозланган (баъзилари силлиқланмаган). Улар нақшли ва нақшсиз гуруҳларга бўлинади. Нақшлари жигар ва каштан рангли бўёқларда чизилган ва шишириш жараёнида турли билан бўялган бўлиб шишириш жараёнида доғлар ҳосил қилган.

Зеб-зийнат буюмлари мунчоқлар ва турли тақинчоқлардан иборат. Улар тош ва суяклардан ясалган айрим ҳолларда чиғаноқлардан ҳам мунчоқ сифатида фойдаланишган. Тошдан ясалган мунчоқлар одам, ҳайвон ва тўғри тўртбурчак шаклига эга. Булар тумор сифатида тақилган бўлиши мумкин⁴⁵.

Жойтуннинг сўнгги босқичига оид Чагилтепа манзилгоҳи мил. ав. V минг йилликка оид. Бу ердан 12 та уйнинг ўрни очиб ўрганилган. Қурилиши

⁴⁵ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

усуллари ривожланган босқичини такрорлайди. Манзилгоҳнинг марказий қисмида нисбатан каттароқ бўлган уй жойлашган бўлиб, у умумжамоа учун хизмат иморат бўлиши мумкин. Мурдалар уйларнинг ичида дафн қилинган.

Бу босқичда кременнинг инқироzi кўзга ташланади. Тошдан ясалган қуроллар пичоқ, ўроқ, ранда ва ёргучоқлардан иборат. Нақшли сапол буюмлар анъанавий безаклар свқланиши билан биргаликда улар мазмунан бойийди. Улар турли чизиқлар, дарахт ва ўсимлик тасвирларидан иборат.

Жойтун маданиятига оид бошқа бир ёдгорлик Пессежиктепа манзилгоҳида очилган уйнинг майдони анча катта. Уй қурилиши хийла мураккаб. Уй ичида жойлашган ўчоқ қаришидаги деворда оқсувоқ устига қора ва қизил бўёқларда геометрик безаклар, қоплон ва бошқа бир ўтловчи ҳайвон ва дарах тасвирлари чизилган. Унда уй-рўзгор буюмлари учрамайди, аксинча, кўплаб лойдан ясалган антропоморф ва зооморф ҳайкалчалари, кам сонли аёл ҳайкалчалари топилган. Тадқиқотчи олимларнинг ҳисобарига кўра иморат манзилгоҳда яшаган барча аъзоларни сиздириши мумкин экан. Бу иморат шубҳасиз қадимги деҳқон жамоасининг ибодатхонаси бўлган. Унда шунингдек, эчки тасвиридаги ҳайкалчалар, тош ва суяк, чиганоқлар, хусусан, Ҳинд океанида учрайдиганларидан ишланган мунчоқ ҳам топилган⁴⁶.

Қайд этилган ёдгорликлардан ташқари Боми, Тўғалоқтепа, Монжуклитепа, Чопонтепа, Помажтепа ва бошқалар ҳам Жойтун маданиятининг турли босқичларига оид қишлоқларни ташкил этган.

Умуман олганда ишлаб чиқарувчи хўжаликга асосланган Жойтун маданияти шаклланишининг илк босқичларидан, деҳқончилик ва чорвачилик пайдо бўлган бўлсада, ўзлаштирувчи хўжалик шалларининг мавқеи баланд бўлган. Кейинги босқичларда деҳқончилик ва чорвачиликнинг аҳамияти ортиб, иқтисоднинг муҳим тармоғини ташкил этган.

Деҳқончилик лиман усулида сугоришига асосланган. Кичик сой этагидаги текис жойларга экилган бошоқли дон экинлари ёмғир суви оқимини сунъий пасайтириши орқали сугорилган. Лиман усули деҳқончиликда экин майдонлари баҳор фаслида икки-уч марта сугорилиб, бир марта ҳосил олинган. Деҳқончиликда бир ва икки қаторли буғдой ва арпа экилган. Экин ерларига мотига билан ишлов берилган. Ҳосил қадама-тош ўроқ билан ўриб олинган. Дон маҳсулотлари хум ва хўжалик ўраларида сақланган.

Уй шароитида меҳнат қуроллари тайёрлаш, терига ишлов бериш ва чармдан буюмлар тайёрлаш, ёғочга ишлов бериш, сопол буюмлар тайёрлаш, тақинчоқлар яшаш жойтунликларнинг кундалик машғулотларидан бири саналган. Жамоа аъзолари она уруғига асосланган жуфт оилалардан ташкил топиб, улар умумжамоа ишларини яъни, ерга ишлов бериш, ҳосилни

⁴⁶ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

йиғиштириш, овчиликни ташкиллаштириш, жаоатчилик қурилиш ишларини бажаришда ёки ташқи хавф пайдо бўлган кезларда ягона жамоага бирлашганлар.

4.4. Эрон Ҳиндистон ва Хитой неолит даври ёдигорликлари.

Хитойда неолит даври ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтиш дунёнинг бошқа ҳудудларига нисбатан кечроқ содир бўлади. Илк деҳқон жамоалари маданиятлари дастлаб Сарик денгиздан шарқда Хуанхэ дарёсининг ўрта оқими ва Шимолий Хитойда Бохайван бўғози шарқий ҳудудларида тахминан мил. ав. VI минг йилликларда тарқалади.

Хуанхэ дарёсининг ўрта оқими ҳудудларида неолит даврида тарқалган **Яншао** маданияти қадимги жамоаси деҳқончиликда *гуруч ва нўхат* етиштирган, чорвачиликда- *чўчқа, қўй ва қора мол* боқишган. Яншао маданияти жамоаси аъзолари режалаштирилган қишлоқлардаги тўртбурчак ёки айлана шаклдаги ярим ертўла уйларда яшашган. Меҳнат куруллари учуриб ва силлиқланган тошлардан ишланган. Сапол идишлари қўла ясаиб, сарғиш ангоб устига қора ва қизил бўёқларда нақшлар берилган. Илк босқичдаги сапол буюмлари нақшлари зооморф тасвирлар кейинчалик геометрик ва эгри чизиқли тасвирлар билан алмашади. Мурдалар узун чуқурларга кўмилган.

Тахминан мил. ав. IV минг йилликнинг ўрталарида Хитой ҳудуди жамоа орасида маданий жиҳатдан ажралиш кузатилади. Маданият тарқалган ҳудудлар доираси кенгаяди⁴⁷.

Мил.ав. IV минг иккинчи ярмида Хитойнинг шимоли-ғарбида Хуншан маданияти ривожланади. Бу маданият соҳиблари Ляохэ дарёси бўйида ибодатхоналар барпо этишган. Улардан машҳури Нюхэландда жойлашган 25 метр узунликдаги 8 та хонадан ташкил топган иморатдир. Ибодатхона деворлари мазмунан бой ранг-тасвирлар билан безатилган. Ундаги оёқларини чалкаштириб ўтирган ҳолда ясалган ҳайкалча кишининг диққатини ўзига жалб қилади. Мил. ав. IV минг йилликнинг охириги чоракларида Яншао маданияти ҳам инқирозга учрайди. Мил. ав. IV-III минг йилликлар атрофида Хитойда муҳим ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришларнинг содир бўлиш жараёни кечади. Хитойнинг бу давр тарихи бевосита **Луншан** маданиятининг тарқала бошлаши билан боғлиқ. Луншан маданияти Хуанхэ дарёсининг қуйи оқидамида (Шандун ярим ороли) мил. ав III минг йилликнинг бошларида шаклланган маданият. Бу маданиятга оид манзилгоҳларнинг атрофи зичланган тупроқлардан иборат қалин ва баланд мудофаа деворлари

⁴⁷ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

билан ўралган бўлиб (улардан бирининг қалинлиги-10, баландлиги-13 метр), кириш дарвозасида соқчилар учун мўлжалланган хоналар билан бойитилган. Манзилгоҳ ичкарасида алоҳида жойлашган уй-жой иморатлари ва хунармандчилик устахоналари ўрин олган. Айрим иморатлар зичланган тупроқдан иборат тагкурси устига барпо қилинган.

Ўрганилган қабрлардан аниқланган ашёвий манбаларнинг таҳлиliga кўра жамият аъзолари орасида ижтимоий табақаланиш ва мулкый тенгсизлик кучаяди. Жамиятни бошқаришда дин алоҳида ўрин тутиши билан қабила сардорлари мавқеи ошиб боради ва бошқариш тизими такомиллашади. Манзилгоҳлардан топиб ўрганилган кўп сонли камон ўқлари учлари ва оммавий майитлар қабилалар орасида ҳарбий қарама-қаршилик кучайгандан далолат беради.

Деҳқончилик маданияти юқори тараққиёт босқичига чиқади. Нақшли саполлар кулолчилик чархида ясалган кулранг ва қора бўёқлар билан безатилган идишлар билан алмашади. Ичимлик учун мўлжалланган баланд тагли ва уч оёқли идишлар янги турдаги идишлар кенг тарқалади. Бу идишлардан диний мазмундаги одатларни бажариш мақадларида фойдаланилган. Тошлардан силлиқлаб меҳнат қуроллари ва суяклардан камон ўқларининг учларини яшаш оммавийлашади. Шунингдек, суякдан башорат қилишда фойдаланилган соққалар тарқала бошлайди. Саполлар сиртига туширилган пиктогафик белгилар пайдо бўлиб, уларнинг бир неча юзлаб намуналари аниқланган.

Мил. ав. 2-минг йилликда Хитойнинг марказий тексликлари моддий ва маънавий ҳаётида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Бу даврда бронза металлургияси, протошаҳар маданияти ва ёзувнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Айниқса, хунармандчилик ишлаб чиқаришининг юксак даражада ривожланиши, жамиятни бошқариш, дастлабки дунёвий илмий билимлар ва мураккаб диний-фалсафий дунёқарашлар шаклланади. Археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича бронзага ишлов бериш юксак даражада ривожланган. Ҳатто, металлургиянинг бу тури тараққиёти тўғрисида ярим афсонавий Ся сулоласи манбаларида маълумотлар келтириб ўтилган. Ҳозирги пайда сақланиб қолган афсоналарда келтирилишича қачонлардир мамлакатни бошқарган донишманд Яо кексайгач ўнинг ўрнига келган серғайрат Шун даврида мамлакатни сув босади. У мамлакатни талофатдан қутқарган кишига ҳокимиятни инъом қилишни ваъда қилди. Мамлакатни бу талофатдан қутқарган Юянинг ўғли меросхўр Ци қадимги Хитойнинг биринчи Ся сулоласига асос солган экан. Тарихчи Сима Сиян маълумотларида Ся сулоласи вакиллари келтирилган. Унинг давомида Шан (Тан), кейинчалик Ин (мил.ав. XVII аср-1027) номини олган сулола билан

алмашади. Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, Ся сулоласи археологик жиҳатдан маълум моддий ашёлар билан боғланмаган.

Илк Шан даврга оид йирик манзилгоҳлардан бири Хенан худудида жойлашган Эрлитоу ҳисобланади. Манзилгоҳнинг тамонлари 2,5x1,5 км.дан иборат бўлиб қалин муҳофаза девори билан ўраб олинган.. Манзилгоҳда амалга оширилган археологик қазишмалар жараёнида махсус тагкурси устида бино қилинган йирик ҳажмдаги сарой, маросимлар ўтказиш учун мўлжалланган иморат жойлашган. Бошқа турдаги иморатлари уй-жой, ихтисослашган хунармандчилик иншоотлари, хусусан кулолчилик хумдонларидан иборат. Топилган минглаб моддий ашёлар орасида бронза ва саполдан ишланган, хусусан диний маросим идишлари, нефрит тошидан ясалган турли буюмларни ташкил этади. Бу ёдгорлик радиокарбон таҳлилига кўра мил. ав. 1850-1650 йилларга оид. Айрим тадқиқотчилар Ся сулоласи, бошқалар эса илк Шан сулоласи пойтахти бўлган, деган фикрни илгари суришади⁴⁸.

Кейинги давр археологик жиҳатдан Эрлиган босқичи ҳисобланиб, Чжэнчжоу манзилгоҳи Шан-Ин сулоласининг илк босқичидаги (мил. ав. 1650-1400 йй.) пойтахти бўлган. Майдони 3,2 кв. км.дан иборат тўғри бурчакли йирик манзилгоҳ. Мудофаа деворлари жойларда 9 м. Баландлик таг қисмидан энг қалин жойи 36 м. ни ташкил этади. Бундай қурилиш ишларини амалга ошириш учун хитойлик тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра 10 000 ишчи кучи 18 йил меҳнат қилиши керак бўлган. Бу ердан томонлари 10x34 м.дан иборат таг курси аниқланган. Ишлаб чиқариш иншоотлари шаҳар ташқарисида жойлашган. Улардан икки ярусли хумдонлар, бронза куйиш устахоналари, суякга ишлов бериш ва қурол-яроғлар ясаш яхши ривожланган. Турли ижтимоий гуруҳ вакилларига тегишли маҳаллалар ажралиб туради. Бу ерда зўравонлик билан қурбон қилинганларнинг қабристонни мавжуд⁴⁹.

Хитойнинг кейинги босқичга оид шаҳар шаклидаги манзилгоҳлардан бири Хенан шимолида Анян (мил. ав. 14 аср-1027) ёдгорлиги бўлиб, у Ин сулоласининг (273 йил давомида) иккинчи пойтахти бўлган. Хитой манбаларида келтиришига 1384 йилда кўчирилган. Шаҳар 4 гектардан ортик майдонга эга бўлиб, мудофаа деворига эга бўлмаган. Бу сўнгги Ин даврига оид маркази ҳисобланган. Манзилгоҳда аниқланган томонлари 85x14 метрни ташкил этган тагкурсида ёғоч устунларнинг ўрни сақланиб, кўринишдан маъмурий иншоотнинг ўрни бўлиши, табиий. Манзилгоҳдан ҳайвонлар ва одамлар қурбонлик қилинадиган жой ва аравалар аниқланган. Йирик

⁴⁸ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

⁴⁹ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

ҳажмдаги ғалла сақланганадиган ўралар, суякдан ясалган башорат соққалари аниқланган. Шунингдек, хукмдорга тегишли 4,2 кв.м. жойни эгаллаган қабр очиб ўрганилган. Бу ердан бой мазмундаги безаклар тушириб бронзадан ишланган идишлар кўп учрайди.

Ўрта Шан- илк Чжоу даврига (тахминан мил. ав. 15/14-11/10 асрлар) оид Учэн манзилгоҳида амалга оширилган қазииш ишлари давомида 1100 кв. метр жойдан бронзадан ишланган пичоқ, болта, тошдан ишланган турли буюмлар ва кулолчилик идишлари ва хумдонларнинг ўрни аниқланди. Бу ердан ёзув намуналари ҳам аниқланди. Улар 66 бегидан иборат бўлиб, улардан 39 таси илк, 19 таси иккинчи ва 8 таси учинчи босқичларга тегишли бўлган. Улар Анян суяк соққаларидаги шан-ин белгиларидан фарқ қилиб, хитой ёзувининг бошланишига асос бўлган. Ёзувлар жамият бошқаруви ва хўжалик ҳисобини юритишда муҳим аҳамият касб этган. Учэн моддий маданияти муҳим хусусиятларидан бири сапол идишларини сирлар билан коплашдан иборат бўлиб, содда чинни бўлганидан далолат беради⁵⁰.

4.5. Цивилизацияларнинг вужудга келиши омиллари ва тараққиёт хусусиятлари.

Хассун маданияти. Дастлаб ўрганилган археологик ёдгорлик номи билан юритиладиган маданият. Бу маданиятни яратган қадимги аҳоли лойдан қурилган уйларда истискомат қилишган. Бу маданиятнинг сўнгги босқичларига келиб, тош қуроллар инқирози бошланиб, мисдан ишланган буюмлар пайдо бошлайди. Сапол идишларга геометрик безак ва ўйма нақшлар ёки уларнинг икки тури ишлатилган. Бу маданият эгалари қиш мавсумида деҳқончилик юритиш учун етарли миқдорда ёғингарчилик бўладиган кам сақланадиган тоғ этаги ҳудудларида тарқалишган. Хассуликлар маданияти асосан икки жойда: Хассун ёдгорлиги сақланган Мосул ва Яримтепа I ёдгорлиги жойлашган Синисор ҳудудларида тўпланган. Хассун ўтроқ деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган маданият.

Самрар маданияти. Бу маданият Хассун маданиятининг сўнгги босқичидан бошлаб ривожланиб, Дажла дарёсининг ўрта оқимида (Самарр, Саввон ёдгорликлари), ундан шарқда Загрос тоғ олди ҳудудларида (Матарра, Чоги Маами) ва Фурадан ғарбдаги (Богуз) ҳудудларда тарқалган.

⁵⁰ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

Бу даврга оид иморатлар кўп хонали уй-жойлардан ташкил топган. Сопол идишлари геометрик ва зооморор, хусусан бир ёки бир гуруҳ йиртқич ҳайвонлар ва судралувчи жониворлар тасвири билан безатилган. Аёл ҳайкалчалари тош ва террокотадан ясалган. Самарр даврига келиб хўжалик соҳасида катта ютуқларга эришилди. Сунбий суғориш жорий қилинади бадиий маданият тараққиёти оммавийлашади⁵¹.

Халаф маданияти (мил. ав. V минг йилликнинг бошларидан охиригача). Бу маданият Месопотамия шимолида Дажла дарёсининг иккала соҳилида Мосул ҳудудида тарқалган бўлиб, шарқий гуруҳини ташкил этади. Бу гуруҳ маданияти Хассун маданиятига оид (Хассунна, Ниневия Яримтепа II) ёдгорликларнинг юқори қатлами ўзида акс этади. Ғарбий гуруҳи Фурот дарёсининг сўл ирмоғи Хабур дарёси оқими ҳудудларида тарқалган Чогарбозор, Телбрак, Телхалаф ва бошқа ёдгорликларда мазкур гуруҳ моддий маданияти аксини топган. Халафликларнинг уйлари қурилиши илк даври анъанасида барпо қилинган. Уйларнинг деворлари блоклардан барпо қилиниб, айрим ҳолларда уларнинг пойдеворларга тош терилган. Уйларнинг асосий қисмини айлана (Яримтепа II), қолганларини тўғри тўртбурчак шаклдагилари (асосан Арпачия) ташкил этади.

Урук маданияти (мил.ав. IV минг йилликнинг иккинчи ярми). Бу даврда манзилгоҳларнинг табақалашиш жараёни кечади. Ўтроқ дехқон жамоасининг кичик ҳажмдаги қишлоқларидан тортиб, бир неча ўн гектардан ортиқ майдонни эгаллаган йирик шаҳар тоифаси қарор топади. Масалан Урук шаўрининг бу даврдаги майдони 45 гектарни ташкил этган. Шаҳар марказлари меъморчилигида ибодатхоналар марказий ўринни эгаллаган. Урук шаҳрида шумерлар тилида Э-анна номи билан юритилган ибодатхонанинг ўрни аниқланган. Ибодатхона 16 метр баландликдаги тагкурси устига қурилиб, атрофида мудофаза деворлари билан ўраб олинган. Ибодатхона ўртасида бош худо шарафига ясалган ҳайкал жойлашган. Ибодатхона бир неча маротаба қайта қурилган. Бошқа турдаги ибодатхона

⁵¹Ian Hodder. *Theory And Practice In Archaeology*. London and New York. 2006.

Инан худоси шарафига барпо қилиниб, томонлари 75x25 метрни ташкил этади. “Оқ ибодатхона” (томонлари 83x53 метр) деворининг сирти ташқи томондан оҳақтошлар билан қопланган. Маҳобатли ибодатхона мажмуалари Месопотамиянинг барча шаҳар-давлатларида мавжуд бўлиб, улар ибодатхона ташкилоти ва хўжалигининг рамзи сифатида намоён бўлган.

Мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярмида, яъни энеолит даврининг сўнгги босқичида Месопотамия жамияти тараққиётида кескин бурилиш даври бўлиб, Шумер цивилизациясининг шаклланиши билан тавсифланади.

Бу давр Жанубий Месопотамияда дастлабки ўрганилган Урук шаҳрига нисбатан Урук маданияти номини олган. Р.Мак Адамса муҳим демографик ўзгаришлар содир бўлади. Уч аср давомида жанубий Месопотамия аҳолиси бир сони кескин кўпаяди. Ламберг-Карловски бу жараёнларни кўчманчи чорвадор қабиларнинг жанубий Месопотамияга келиб жойлашиши билан тавсифлайди⁵².

Бу жараённи Г.Чайлд “шаҳар инқилоби” сифатида тавсифлайди. Шаҳар инқилоби ёзувнинг пайдо бўлиши ва маҳобатли меъморчилик, айниқса, ибодатхона қурилишларида аниқ намоён бўлади. Жанубий Месопотамия тарихида шу давр ичида кўпгина ўзгаришлар содир бўлади. Қишлоқларнинг шаҳар даражасига ўсиб чиқиши, янги шаклга эга бўлган сифатли сопол буюмларнинг пайдо бўлиши, муҳрларнинг хусусий мулкни тасдиқловчи восита сифатида пайдо бўлиши, ёзувнинг кашф этилиши шулар жумласидандир. Айрим тадқиқотчи олимлар бу ўзгаришларни ажнабий келгиндилар таъсири натижасида деб биладилар. Археологик тадқиқот натижаларига кўра, энг қадимги Убейд даврида меъморий ва технологик анъаналарда сезиларли узилиш кўзга ташланмайди.

Бошқа бир олимларнинг илмий назарияларига кўра, шаҳар инқилоби негизида ирригация тизимининг такомиллашуви асосий ўрин тутишини таъкидлашади. Назария асосчиларидан бири Карл Виттофогель фикрларига

⁵² Ian Hodder. *Theory And Practice In Archaeology*. London and New York. 2006.

кўра, ирригация тизимининг жорий қисмида каналлар барпо қилиш, тозалаш каби ишларни бажарадиган ишчи кучини таъминлаш ва уларни назорат қилиш учун кучли жамият зарур бўлган.

Бу бевосита давлатчиликнинг энг қадимги шакли - “шаҳар-давлат” ёки “ном”ларнинг шаклланиши билан боғлиқ.

Номлар ўзаро узвий боғлиқликда бўлган бир ёки бир неча жамоа доирасида ривожланган. Номларда одатда маҳаллий аҳоли диний-дунёвий эҳтиёжлари талабларига жавоб берадиган ва жамоа аъзоларини ижтимоий ҳаётларини маълум даражада тартибга солиб турувчи марказий ибодатхоналар мавжуд бўлган. Унинг атрофида жамоатчилик ва ном маъмурияти уй-жой иморатлари, озиқ-овқат омборлари, арсенал, шунингдек хунармандлар яшайдиган маҳалла ва уларнинг устахоналари жойлашган бўлиб, умумий мудофаф деворлари билан муҳофаза қилинган. Бу дастлабки кичик давлатнинг шаҳар маркази ҳисобланган. Маъмурий марказ атрофида деҳқонлар қишлоқлари, суғориладиган ерлар ва чорва яйловлари ўрин олган. Ижтимоий мартабалар табақаланишининг чуқурлашуви ва меҳнат фаолияти ихтисослашуви. Сиёсий ва диний ҳокимият аста-секин жамиятни бошқарувчи кучга айланиб боради. Илгари ҳокимият бошқаруви ва қабила ички бирлигини белгиловчи қон-қариндошлик ҳукмронлиги аста-секин йўқола боради. Ҳар қандай қон-қариндошлик қоидалар тизими, ҳуқуқ ва имтиёзлар охир оқибат маъмурий давлат тизими томонидан ўрнатилган қонунлар билан сиқиб чиқарилди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. “Неолит инқилоби” тушунчаси мазмунини очиб беринг?
2. Осиёнинг қайси худудларида дастлаб ишлаб чиқарувчи хўжаликлар вужудга келган?
3. Яқин ва ўрта шарқ неолит даври маданиятининг асосий белгилари нималардан иборат?
4. Қадимги шарқда цивилизациянинг шаклланиши шарт-шароитлари ва тараққиётининг омиллари нималардан иборат?
5. Цивилизация ва давлатчиликнинг археологик белгиларини таърифлаб беринг?

Адабиётлар рўйхати

1. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
2. Ian Hodder. Theory And Practice In Archaeology. London and New York. 2006.
3. Kevin Greene. Archaeology. London. 2003.
4. Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006
5. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
6. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
7. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
8. H. Dani. V. M. Masson History of civilizations of Central Asia Volume I. UNESCO Publishing, 1992.

Режа:

- 5.1. Бронза даври умумий тавсифи.
- 5.2. Жанубий-ғарбий Туркманистоннинг бронза даври археологияси.
- 5.3. Марғиёна – Бақтрия бронза даври цивилизацияси
- 5.4. Ўрта Осиё ва қадимги шарқнинг маданий иқтисодий алоқалари
- 5.5. Бронза даврида зироатчилар ва дашт чорвадорлар маданиятларининг ўзаро муносабатлари.

Калит сўзлар: агат, андроново, бронза, феруза, лазурит, сердолик, протошаҳар, стратиграфик. Марғиёна, Бақтрия,

5.1. Бронза даври умумий тавсифи.

Шарқий Ўрта Ер денгизи-маъмурий жихатдан Сурия, Ливан ва Фаластин ҳудудларини ташкил қилиб, табиий шарт-шароитига кўра кескин фарқ қиладиган икки минтақадан иборат. Биринчиси денгиз бўйлаб узунасига жойлашган юмшоқ Ўрта Ер денгизи иқлими, ҳосилдор тупроқ ва қулай денгиз қўлтиғидан иборат. Иккинчиси, кескин мўътадил иқлимга эга бўлган кенг майдондаги Ясситоғ, чўл, ярим чўл ва кичик дарё воҳаларидан ташкил топган минтақадан борат. Масалан, Ўлик денгизга қуйиладиган Иордан дарёси ва Сурияни жанубдаги шимол томонга кесиб ўтган Оронто дарёси водийси.

Маълумки, мазкур ҳудудда ишлаб чиқариш хўжалик шаклига ўтиш нисбатан анча эрта шаклланади (Иерихон, Мураббит). Кейинги босқичида жамият тараққиёти секинлашади. Маҳаллий деҳқончилик асосининг чегараланганлиги, географик жихатдан алоҳида тарқоқ воҳалардан ташкил топганлиги йирик ва юксак тараққиётга эга бўлган жамият ривожига тўсқинлик қилди. Натижада, мазкур ҳудуд кейинги даврда ривожланган цивилизациялари Миср ва Шумерлар билан маданий алоқаси муҳим ўрин тута бошлайди. Асосан қўшни марказлар билан маданий алоқада бўлишда Ливаннинг кедри, виноси ва зайтун ёғи асосий восита бўлган. Бу ерда кейинчалик шаҳар маданияти юксак даражада ривожланган қўшнилари таъсири натижаси ҳисобланган⁵³.

⁵³ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

Шарқий Ўрта Ер денгизи ривожланиш суръати тенг бўлмаган алоҳида ҳудудлардан ташкил топганлиги учун бутун минтақанинг тарихий тарққиёти умумий ҳолда даврлаштиришни имкониятини қийинлаштиради.

Сурия-Киликия неолити. Мил. ав. VI минг йилликда Сурия ва Ливан ҳудудларида Сурия-Киликия неолити номи билан юритиладиган ўтроқ деҳқончилик маданияти тарқалган. Бу турдаги маданият Кичик Осиё, яъни Туркиянинг жануби-шарқий ҳудудларида (Мерсин) ҳам тарқалган. Бу маданиятга оид аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик шакллари билан шуғулланишган. Зироатчиликда—*арпа*, *бугдой*, чорвачиликда—*қўй*, *эчки*, *қорамол ва қисман чўчқа* боқишган. Ўтроқ аҳоли қишлоқларининг ўрни Библа ва Рас-Шамра ёдгорликларининг қуйи қатламларида ва Оронта воҳасидан Хами ҳамда Шимолдаги Амуқ ёдгорликларидан аниқланган. Библадаги уйлар тарҳига кўра, тўғри бурчак, айрим ҳолларда тагдевори тошдан терилган. Хоналар сатҳи оқ рангда бўёқда бўялган бўлиб, Иерихон анъаналарини давом эттиради. Сопол идишлари кўлда қалин қилиб ясалган ва сиртига *кўкимтир*-қора ёки сарғиш рангдаги ангоб берилган.

Қишлоқдаги қабрлардаги мурдалар букчайтириб кўмилган. Кузатув буюмлари неолит даври суяк бигизлар, тош болта, чакмоқтошдан ишланган ўроқ ишланган тиғларидан иборат.

Мил.ав. V минг йилликка келиб, Шимолий Месопотамиядан Халаф маданиятининг таъсири аниқ намоён бўла бошлайди. Амуқ С комплексининг маданий қатламларидан четдан келтирилган сопол парчалари учрайди. Уларнинг тупроқ таркибини микроскоп ёрдамида ўрганиш натижасида Халаф маданиятига оидлиги аниқланган. Маҳаллий кулоллар маҳсулотларини четдан келтирилган сопол идишларга ўхшаш нақшлар билан безашади. Бу турдаги анъана Шимолдаги ҳудудлар ва шунингдек, Оронта воҳасининг ўрта қисмида (Хама Л) кенг тарқалган. Халаф маданияти таъсири Рас-Шамра IV да ҳам кузатилади. Библада эса қора рангда нақшсиз ишланган сополлар ясаш маҳаллий анъанаси давом этади. Мил. ав. VI минг йилликда Халаф маданияти таъсири Убед маданияти билан алмашади. Бу даврда мисдан ясалган буюмлар тури кенг тарқалади⁵⁴.

Мил. ав. IV минг йилликда Суриянинг шимолида янги ўзгаришлар содир бўлади. Бу ўзгаришлар сопол идишларида нақшлар нақшлаш анъанаси, сиртига қизил ва сарғиш ангоб берилга идишлар билан алмашади. Уларнинг шаклида ўзгариш бўлади, балдоқли идишлар тури кўпаяди.

Библада ҳам (комплекс Б) мил.ав. 3600-3200 йилларда маълум муддатли ташландиқдан сўнг ҳаёт қайта жонланади. Манзилгоҳ 3 га.ни ташкил қилади. Қишлоқдаги иморатлар тартиб билан қурилиб, кўчаларига

⁵⁴ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

тош тўшалган. IV минг йиллик охирларида сопол идишлари чархда ясалиб, хумдонларда пиширилган. Мис, олтин ва кумушдан турли буюмлар ясалади. Бу даврда шунингдек, бронза қуйиш анъанаси вужудга келади. Металллардан уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроллари ва қурол-яроғлар билан биргаликда идишлар ва ҳайкаллар ҳам ясалади. Деҳқончиликда ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлади. Доимий бошқоқли экинлардан ташқари узум ва зайтунлар ҳам экила бошлайдиди. Месопотамия билан қуруклик орқали, Миср билан эса денгиз орқали савдо йўлининг аҳамияти ортади. Деҳқончилик, ихтисослашган ҳунармандчилик ва савдо муносабатларининг ривожланиши Яқин Шарқда шаҳар шаклидаги аҳоли манзилларининг пайдо бўлишига олиб келди. Библ атрофи тошдан қад кўтарган муҳофаа деворидан иборат шаҳарни ташкил қилган. Арава юриши учун мўлжалланган кенг кўчаларига шағал тош тўшаб чиқилган.

Тагдевори тошдан барпо қилинган ибодатхоналар қурилади. Баалат илоҳи шарафига барпо қилинган ибодатхонадан Миср ёзуви туширилган ваза топиб ўрганилган. Миср билан савдо алоқаларияхши йўлга қўйилганлиги қазиш жараёнида металлдан ишланган уй-рўзғор буюмларининг топиб ўрганилганлиги далолат беради. Бу ердан аксинча Мисрга вино ва зайтун ёғи олиб борилганлигини Миср ёдгорликларидан аниқланган идишлар орқали англаш мумкин. Жамият тараққиётидаги ўзгаришлар нафақат денгиз бўйидаги йирик шаҳар марказларида, шунингдек, бошқа шаҳарларда ҳам содир бўлди. Аллоҳ шаҳрининг IV минг йиллик охири ва III минг йилликнинг биринчи чорагига оид қатламидан ҳам тагкурси устида барпо қилинган кичик ибодатхонанинг ўрни олиб ўрганилган⁵⁵.

Бу даврда жамият иқтисодий тараққиёти билан бирга ижтимоий тузилмаси ҳам мураккаблашиб борди. Турли табақа вакиллари имкониятлари ва манфаатларига мос уй-жой иморатлари вужудга келди. Библда йирик уйнинг ўрни аниқланган. Телбарсибда 3 минг йиллик ўрталарига оид сардор ёки коҳинга тегишли қабр аниқланган. Мил. ав. II минг йилликларга оид шаҳарлар туридаги манзилгоҳлар ички тузилмалари мураккаблашиб боради. Бу турдаги манзилгоҳлар тараққиёти кичик шаҳар-давлатлар шаклланиши билан тугайди. Шундай шаҳар-давлатлардан бири Тел Мардих ёдгорлиги ҳисобланиб, қадимги Эбла билан қиёсланади⁵⁶.

Фаластин ҳудудида 6-5 минг йилликларда неолит даври маданияти Иерихон маданиятидан унчалик фарқ қилмаган. Будаврда қўлда ясалган кўпол сопол идишлари янгилик сифатида пайдо бўлади. 4-минг йилликнинг биринчи чорагидан бошлаб Бершеб ва Ҳассул ёдгорликларида ер усти уй-

⁵⁵Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

⁵⁶Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

жойлардан ташкил топган қишлоқлар пайдо бўлган. Хўжалигининг асосини арпа, буғдой етиштиришга асосланган деҳқончилик ва чорвачиликташкил қилган. Металлдан фойдаланиш бошланган бўлсада, тош қуроллари ўз ахамиятини йўқотмайди. Сопол идишлари секин айлантириладиган чархда ишланган. Суғорма деҳқончилик шаклланган. Мурдалар сопол идишларда ҳамда қабрларда ҳам кўмилган. Унчалик катта бўлмаган ибодатхона кўпгина ёдгорликлардан (Энбеди, Меггидо) топиб ўрганилган.

5.2. Жанубий-ғарбий Туркманистоннинг бронза даври археологияси.

Бронза даври. Илк бронза (3100-2200) ихтисослашган хунармандчилик ишлаб чиқариши ва мудофаа қилинган аҳоли манзилларининг ривожланиши билан тавсифланади. Илк бронза даврида икки қаватли хумдонлар ва кулолчилик чархи пайдо бўлади. Мисдан ишланган уй-рўзғор буюмлари ва қурол-яроғларнинг кўплаб нусхалари топиб ўрганилган. Шаҳар шаклидаги манзилгоҳлари эски жойида (Иерихон, Меггидо) ва айримлари янги жойида ривожланади. (Лахиш, Аи). Уларнинг мудофаа деворига эга бўлиб, айлана ёки тўғри бурчакли буржлар билан кучайтирилган. Меггидонинг мудофаа деворининг қалинлиги дастлаб босқичларида 4,5 метрни ташкил этган, кейинчалик қўшимча қуриш натижасида 8 метргача етган. Мудофаани мустаҳкамлаш учун шаҳар дарвозаси тор қилиб икки томондан мудофаа буржлари билан қурилган. Шаҳарларда ибодатхона, нуфузли аҳоли уй-жойлари, ҳукмдор саройи жойлашган. Иерихон III маданий қатламида кўпчилик (50-90 киши) кўмилган қабрлар, ҳатто улардан бирида 300 мурда кўмилган қабрлар аниқланган⁵⁷.

3 минг йилликнинг охири-2 минг йилликнинг бошларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар янги босқичга кўтарилади. Иордан воҳасидаги Хазор ёдгорлигининг майдони 50 гектарга яқин бўлган. Сарой ва ибодатхоналар йириклашади. Шаҳарнинг нуфузли кишилари уй-жой иморатлари маҳобатли кўриниш олади. Бу даврда аҳоли ўртасида мулкий табақаланиш ёки ижтимоий тенгсизлик тўлиқ вужудга келди.

Кичик Осиё тоғли ўлкалардан иборат бир неча табиий-географик ҳудудлардан ташкил этади. Тоғолди Анатолия, жанубда-Понт, шимолда Тавр тоғлари билан ўралган воҳалардан иборат.

Мазкур ҳудуд турли табиий географик муҳитлардан ташкил топган тоғли, тоғолди ва денгиз бўйи ҳудудларидан иборат. Бу ҳудудда мил. ав. 6-5 минг йилликларда Чатал-Хююк анъаналари давом этади. Бу давр учун хос бўлган ёдгорликлардан машҳури кўп қатламли Хожилар (Туркия ж-ғ)

⁵⁷ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

ҳисобланади. Хожиларнинг барча маданий қатламларида квадрат ғиштлардан тўтбурчак қилиб қурилган иморатлар хос. Хожилар II даврида манзилгоҳ муҳофаза деворлари билан ўраб олинади. Моддий топилмалари қўлда ясалган сопол идишлар, турли ҳолатда турган аёл хайкалчаларидан иборат. Мил.ав. 5 минг йиллик охирларидан бошлаб чакмоқтош қуроллари инқирози бошланиб, мис буюмлар тури ва сони кўпаяди. Хожилар 2 маданий қатламлари ёнғин ҳолати кузатилади. Бу ҳолат Хожилар 6 ёдгорлигида ҳам содир бўлади. Бу эса Кичик Осиё қадимги аҳолиси ўртасида ҳарбий қарама-қаршилиқнинг содир бўлганлигидан далолат беради.

Хожилар комплекси анъаналари Бейчисултон ёдгорлигининг қуйи қатламида ҳам аниқланган. Ундаги энеолит 11 метрдан иборат 20 та маданий қатлами энеолит даврига оид. Бу комплекс мил.ав. 5-4 минг йилликнинг биринчи ярми билан саналанади. Унинг қуйи қатламларида кренга ишлов бериш инқирози ва мис буюмлари сонининг кўпайиши кузатилади. Сапол идишлари геометрик нақшлар солинган. Ёдгорлик айлана мудофаа деворига эга.

Кония воҳасида ҳам қадимги деҳқончилик маданияти анъаналари давом этади Чатал Хююк яқинида ёдгорликларда ўрин олган. Мазкур давр жараёнлари тўғрисида Жонҳасан ёдгорлиги топилмалари аҳаиятлидир. Унда нақшли сапол идишлар пардоз қилиш анъанаси мавжуд бўлган. Идишларда буқа боши ёпиштирилган. Мисдан ишланган асо ва билакузук диққатга сазавор. Манзилгоҳ мудофаа деворига эга⁵⁸.

Кичик Осиёнинг қадимги маданиятида жануби-шарқий ҳудудлар, яъни Қадимги Киликия ёдгорликлари муҳим ўрин эгаллайди. Бу ҳудуд шимолий Сурия орқали Месопотамиянинг таъсири устун бўлган. Мерсинда (19 қатлам) Халаф маданиятига хос нақшли саполлар ўрин олган. Кейинги босқичда эса маҳаллий тараққиёт йўлига кирган. Манзилгоҳ ярим метрли тош девор билан ўралган. Саполларда нақшлар йўқолади, пардозлаш анъанаси кучаяди. Мисдан ясалган теша, болталар топилган. Месопотамия билан маданий алоқалар давом этиб, Убейд маданияти анъаналари билан алмашинади. Саполларга нақшлар бериш анъанаси қайта жонланади.

Умумун, Кичик Осиёнинг 6 минг йилликнинг иккинчи ярми – 4 минг йилликнинг биринчи ярми чуқур ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт жараёни кечиши содир бўлади. Кулолчилик ва металчилик жамоа ҳунармандчилиги турида ривожланиб боради. Манзилгоҳлар тузилишида ҳам маълум ютуқларга эришилади (мудофаа девори). Бу эса ўз навбатида кейинги

⁵⁸ History of civilizations of Central Asia Volume II. Unesco Publishing 2001.

босқичда Кичик Осиёнинг ривожланган цивилизация шаклланишида асос бўлиб хизмат қилади⁵⁹.

Кичик Осиёда маданий тараққиёти чўққисига илк бронза даврида (мил ав. 4 минг йилликнинг иккинчи ярми-3 минг йилликларда) чиқади. Металларга ишлов бериш юксак даражада ривожланади. Айниқса, заргарлик асосан тилладан зеб-зинат буюмлари яшаш бадий санъатнинг асосий тармоғи ҳисобланган. Металларнинг барча тури ҳатто метеорит темирлар ишланган ҳарбий қурол яроғлардан ҳам фойдаланган. Айниқса, манзилгоҳлар маданий қатламларидан ҳарбий қурол яроғларнинг кўплаб топилиши бу соҳа хунармандчилигининг асосий турига айланганлигидан далолат беради⁶⁰.

Кичик Осиёда протошаҳар маданияти ривожланиши кузатилади. Троя I (3600-3100), Полиохни, Терми, Эмпорио, Қумтепа ва бошқалар. Шаҳар қурилишида асосан тошдан фойдаланилган. Ундан нафақат тағдевор аксинча тўлиқ деворни кўтаришда фойдаланилган. Мегарон усилдаги уйлар қуриш анъанаси кучаяди.

Анатолиянинг шимолий-ғарбидаги Троя I қандайдир талофат туфайли инқироз учраб, Троя II босқичида янги маданият қарор топади. Талофат Балқондан кириб келган қабилалар тажаввузи ёки табиий (зилзила) сабабми, илмий жиҳатдан аниқ тасдиғини топмаган. Шу нарса маълумки, янги маданият (Троя II) биринчи босқич билан кам боғлиқликга эга.

Шаҳарлар одатда қалин мудофаа деворларига эга бўлган. Улардан Троя II, Полиохни V ёдгорликларидир. Ўзаро урушлар натижасида Троя I вайрон этилган. Троя II босқичидаги манзилгоҳлари 1-2 га. бўлган. Троя II тошдан терилган мудофаа деворлари билан ўралган. Улар тўғри шаклдаги “плястр”ли буржлар билан кучайтирилган. Шаҳарда иккита дарвоза бўлган. Шаҳар марказида узунлиги 35 метрдан иборат катта иморат жойлашган. Қазилар ишлари давомида кумуш ва тилладан ясалган зеб-зийнат буюмлари топилган. Айниқса, Болтиқбўйи қаҳрабосидан ясалган маржон ва Бадахшон лазуритининг топилиши Троянинг узок ўлкалар билан савдо алоқаларини йўлга қўйганлигидан далолат беради.

⁵⁹ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

⁶⁰ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

5.3. Марғиёна – Бактрия бронза даври цивилизацияси

Бронза даврининг ривожланган босқичида Кичик Осиёда хунармандчилик ишлаб чиқариши айниқса, заргарлик юксак даражада ривожланади. Жамият аъзолари орасида ижтимоий табақаланиш жараёни юксак чўққисига чиқади. Марказий анатолиядаги Алажа Хююк ёдгорлигидан аниқланган сағанадан ҳарбий мақсадларда фойдаланилган қуролларнинг топилиши ҳарбий қарама-қаршилиқнинг ниҳоят кучайганлигини кўрсатади. Бу жараён 3 м.й. ўрталарида кескин тус олади.

Юқори Миср ва Нубия ҳудудларида мил.ав. XII минг йилликларда маълум ҳудудда яшаган ибтидоий қабилалар хўжалиқнинг ўзлаштирувчи шакли билан кун кечирган, деган илмий хулосалар мавжуд. Бу ердан топилган тош ўроқнинг тиғлари ёввойи бошоқли ўсимликларнинг дони майдалашда ишлатилган тошлардан фойдаланилганлиги тўғрисидаги ашёвий манбалар буни тўлиқ тасдиқлайди. Бу даврда Миср ҳудудида иқлим шароитлари ҳозиргига нисбатан бироз намчил бўлиб, фауна ва флораси анча бой бўлган. Бу эса ўз навбатида ўзлаштирувчи хўжалиқ шаклининг ўзоқ давр мобайнида асосий озуқа манбаи бўлиб хизмат қилишига асос бўлган. Нил оқимида яшаган ибтидоий аҳоли турли ёввойи ҳайвонларни овлаш ва бошоқли ўсимликларнинг донини термачлаш билан шуғулланган. Тахминан мил. ав. VI-V минг йилликларга келиб, об-ҳаво исиб, ҳозирги иқлим шароитидаги қурғоқчил шароит қарор топади. Бу эса ибтидоий қабилалар хўжалиқ шаклини ўзгартиришларига туртки бўлган⁶¹.

Мисрда ҳудудида ишлаб чиқарувчи хўжалиқ шаклига ўтиш мил. ав. V минг йилликларга қадар вужудга келганлиги тўғрисидаги аниқ археологик маълумотлар мавжуд эмас. Мил. ав. V минг йилликнинг иккинчи ярмидан IV минг йилликнинг охирларига қадар Мисрнинг ҳар иккала ҳудуди ўтроқ деҳқончилик маданиятига шаклланиши ва ривожланиш жараёни кечади. Мисрда мил. ав. V-III минг йилликларда сулолалар даврига қадар кетма-кет ривожланган бир неча маданиятлар археологик жиҳатдан ўрганилган. Кўчманчи чорвадор аҳоли Нил бўйида қўй, эчки ва қора мол боқишган. Ўтроқ жамоа ҳаётида қисман балиқчилик, қушларни овлаш қилиш қўшимча хўжалиқ тури ҳисобланган.

Мисрдаги қадимги ишлаб чиқарувчи хўжалиқ шаклидаги маданиятлар Нил водийси ва дельта қисмларида тарқалган бир неча маданиятларда аксини топган. Улар шимолдаги-Фаюм, Меримдо ва жанубдаги-Таса, Бадари, Нагада ва Абидос ёдгорликларида ўз аксини топган. Миср дунёдаги ишлаб

⁶¹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006.

чиқарувчи хўжалик шаклланган марказлардан бири ҳисоблансада, айрим тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра хонаки ҳайвонлардан-қўй, эчкини хонакилаштириш ва бошоқли ўсимликлардан – буғдой (эммер) ва арпа маданийлаштириш бевосита Мисрда содир бўлмаган, аксинча Ғарбий Осиёнинг маданий таъсири натижаси ҳисобланади.

Бу даврга оид дастлабки маданият Нил воҳасининг қуйи оқимидаги Фаюм кўли ёқасида шаклланиб, ҳозирги пайтда шу ном билан юритилади. Фаюм маданиятига асос солган аҳоли деҳқончиликда буғдой (эммер) ва арпа етиштириш ва каноп экишган, чорвачиликда эса кичик ва йирик туёқли мол ҳамда чўчка боқишган. Қўлда ясалган сапол буюмлари пиширилган. Меҳнат куролларининг асосинини кремендан ишланган буюмлар ташкил этади. Тошдан ўроқ қадамалари, теша, ёрғучоқ ва камон ўқларининг учлари, урчубош, суякдан қадама, гарпунлар ясалган. Аҳоли ҳаётида овчилик ва балиқчиликнинг аҳамияти юқори бўлганлигидан далолат беради. Радиокарбон усулига кўра бу маданиятга оид ёдгорликлар мил.ав 4440 йиллар билан саналанган. Дельтанинг ғарбий қисмидаги Меримда аҳолиси чайлаларда истиқомат қилганлар. Уларнинг қабрларидаги топилмаларга кўра аҳоли орасида ижтимоий ва мулкӣ тенгсизлик белгилари намоён бўла бошлайди.

Бу даврда Ўрта Миср ва қисман Юқори Мисрда чорвадор-деҳқон қабилалари яшаган. Уларга оид Тасий маданиятига оид ашъвий манбалар асосан қабрларда ўрганилган. Улар деҳқончилик (арпа, буғдой) ва чорвачилик (кичик туёқли моллар) билан шуғулланишган. Қора ва кул ранг бўёқлар билан нақшлар бериб ишланган сапол идишларининг айримларига ўйма нақшлар берилган. Тасийликларда содда суғорма деҳқончилик хўжалик шакллана бошлаган. Уларда чорвачилик ишлаб чиқарувчи хўжалик шакли мавжуд бўлсада, гўшт маҳсулотларига бўлган эҳтиёж асосан овчилик ва балиқчилик орқали қондирилган.

Тасий маданияти мероси сифатида Бадарий (Эл-Бадарий манзилгоҳи номидан олинган) (мил. авв. V минг йиллик охири IV минг йиллик бошларилар) маданияти нисбатан юқори тараққий босқичига эга бўлган. Бу маданият аҳолиси йирик туёли ҳайвонларни ҳам боқишган. Кичик туёқли ҳайвонлар ҳам боқишган. Ерлар учи кремандан ясалган мотигада чопилган. Далалар Нил дарёсидан ариқлар орқали келадиган сувлар билан суғорилган. Овчилик ва балиқчилик хўжалиги аҳамиятини йўқотмаган. Сапол идишлари кўлда юпқа қилиб ишланган сопол идишлари жигар ранг, кейинчалик қизил рангдаги бўёқлардаги нақшлар билан безатилган. Бу даврда мисдан фойдаланила бошлаган. Мис рудасининг асосий захираси Синай ярим ороли ҳисобланган.

Мисрда жамият тараққиётининг кейинги босқичи Эл-Амра ёдгорлиги ёдгорлигидан ном олган Амрат маданиятида (мил. ав. 3800-3600) намоён бўлади. Бу маданият икки босқичда (Негада I,II) ривожланади. Бу даврда деҳқончилик қишлоқлари ривожланиб, уларнинг айримлари мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган. Мисдан ясалган маҳсулотлар тури кўпаяди. Мисдан асосан зеб-зийнат буюмлари ясалган. Сопал идишлар кўлда ясашиб, ўйма ва ранг тасвир нақшлари билан безатилади. Уларда шунингдек, рамзий белгилар ҳам учрайди.

Герзей Фаюмдаги ўрганилган Эл-Герзе ёдгорлиги номи билан юритиладиган маданияти (мил.ав. 3600-3100 йиллар). Мазкур маданият Юқори Мисрдаги Негада II мозорида яхши намоён бўлади. Кремен аҳамиятини йўқотмайди. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик юқори тараққиёт босқичига етади. И/ч дан ҳоли бўлган аҳолининг бир қисми ихтисослашган хунармандчилик турларига тортилади. Тошторошлик (диорит, бальзат) юқори даражада ривожланади. Кулолчиликда чархдан фойдаланила бошлайди. Овчиликнинг аҳамияти кескин пасаяди. Мисдан болта, пичоқ, ханжар, камон учи ва идишлар ясаган. Кумушдан ҳам қуроллар, хусусан ханжар ясалган. Шунингдек, метеорит темиридан ишланган мунчоқ ҳам топилган. Бу даврда халқаро савдо муносабатлари ривожланди. Осиё мамлакатларидан қалайи, кумуш, Бадахшондан лазурит, Месопатамиядан цилиндр шаклидаги муҳрлар келтирилади⁶².

5.4. Ўрта Осиё ва қадимги шарқнинг маданий иқтисодий алоқалари

Бу даврга келиб жамият тузилишида туб ўзгаришлар содир бўлади. Жамият аъзолари орасида мулкӣ ва ижтимоӣ табақаланиш жараёни чуқур кечади. Қабила сардорлари ёки давлатманга тегишли қабрлар йирик катта ҳажмда бўлиб, деворлари сирти ҳам ғишт билан қопланиб, ранг-тасвир безаклари чизилган. Аҳолининг давлатманд аъзолари қабрларидан фил суягидан ясалган пичоқ дастаси, айримларига тилло суви юритилган ва гулдор нафис матоларнинг қолдиқлари топиб ўрганилган.

Мисрнинг қадимги давр аҳолиси дунёқарашида ибтидоӣ диний қарашлар (нарғи дунёга ишониш, тотемизм, магия, айрим космогоник қарашлар) устун бўлган. Маълумки, қадимги Шарқ деҳқон жамоасида ҳосилдорлик маъбудалари билан биргаликда тотемистик қарашларнинг аҳамияти юқори бўлган. Кейинчалик эса кишилар ибтидоӣ диний қараш

⁶² Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

космогоник тасаввурлар билан алмашади. Мисрнинг ҳар бир жамоасида ўзларининг худолари мавжуд бўлган. Бу даврда сигир маъбудии-*Хатхор ва Соколахора* культлари кенг тарқалган. Булар ибтидоий давр тотемистик қарашларда ўсиб чиқади. Сулолаларгача даврнинг охирларида худолар одам кифасида тасвирлаш одати тус олади⁶³. Герзейдаври манзилгоҳлари марказида марказий худо шарафига барпо қилинган ибодатхоналар пайдо бўлиб, кейинчалик улар муҳофаза деворлари билан ўраб олинади. Ибодатхоналар дастлаб жамиятни тартибга солиб турувчи механизм сифатида намаён бўлади

Жамиятда мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаларнинг вужудга келиши илк давлатчилик шакллариининг пайдо бўлиши билан яқунланади. Қадимги Мисрда давлатлар суғориш иншоатларини ташкил этиш ва улар устидан назорат қилиш механизми сифатида намаён бўлади. Дастлабки давлатлар (номлар) ҳукмдор ва бош худо шарафига қурилган ибодатхона жойлашган асосий қисм, унинг атрофидаги аҳоли ва и/ч иморатлари ўрин олган шаҳар ҳамда тевақалдаги қишлоқлардан ташкил топган кичик ҳудуд доирасида бўлган. Мил. ав. 4 минг йилликнинг охирларида Мисрда номларнинг бирлашиши натижасида иккита подшоликнинг вужудга келиши билан тугайди.

Марказий Осиёнинг сўнги бронза даври ҳудудларига хос қабилаларининг ёдгорликлари Жанубий Тожикистонда ҳам кенг тарқалган. Бу ердан ўтган асрнинг 50-60 йилларида археолог олимлар *А.М.Мандельштам ва Б.А. Литвинский*лар томонидан *Кофирнаҳар ва Вахи* воҳаларидан чорвадор қабилаларига оид бир қанча қабрлар аниқланиб, уларда қазилма ишлари олиб борилган. *Кофирнаҳар* дарёсининг қуйи оқимидаги тоғли *Бишкент* ҳудудидан *Тулхар ва Аруктов, Вахи* воҳасидан *Тигровая Балка, Ойкўл, Жаркўл, Маконимор, Кизилсув* ва бошқа шу қаби қабрларда археологик тадқиқот ишлари амалга оширилган. Улардан биринчиси шартли равишда *Бишкент* маданияти, иккинчиси эса *Вахи* маданияти номи билан юритилади. Булардан ташқари *Жанубий Тожикистон*да бронза даврига оид ўтроқ деҳқон жамоаларига оид *Кўнғирттут ва Тегузак* манзилгоҳлари ҳам ўрганилган.

Кофирнаҳар ва Вахи ҳудудларида яшаган аҳоли вакиллари хўжаликнинг чорвачилик ва қисман деҳқончилик юритишган. *Жанубий Тожикистон*даги манзилгоҳлардан топилган моддий топилмаларида *Шимолий Бақтрия*нинг сўнги бронза даври *Сополли* маданиятининг *Молали босқичи* билан маълум боғлиқлик кузатилади. Сўнги бронза даврида *Жанубий Тожикистон* ҳудудларида бир неча этник гуруҳларга хос маданият анъаналари тарқалган.

⁶³ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

Неолит даври маҳаллий Ҳисор маданияти соҳибларининг ўтроқлашиши билан зарбдан Сополли маданияти вакилларининг муллали босқичида ҳудудий кенгайиши ҳамда шимолдан Андроново маданиятига хос қабила аъзоларининг кўчиб келишдан иборат.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта Осиёнинг қайси ҳудудларида илк цивилизация ўчоқлари вужудга келган?
2. Марғиёна – Бактрия бронза даври маданияти мазмунини очиб беринг?
3. Қадимги даврда маданий мулоқот деганда нимани тушунасиз?
4. Ўрта Осиёда шаҳарсозлик маданияти ва илк давлатчилик қачон пайдо бўлган?
5. Ўрта Осиё Месопатамия ва Эрон ўртасидаги маданий иқтисодий алоқалар нималардан иборат бўлган?
6. Ўрта Осиё ва Ҳинд цивилизацияси ўзаро маданий алоқаларнинг мазмун моҳиятини таҳлил қилинг?

Адабиётлар рўйхати:

1. History of civilizations of Central Asia Volume II. Unesco Publishing 2001.
2. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006.
3. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
4. Н. Dani. V. M. Masson History of civilizations of Central Asia Volume I. UNESCO Publishing, 1992.
5. Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006
6. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
7. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1. МАВЗУ: Жаҳон археологиясида антропогенез муаммолари. Асосий илмий қарашлар ва ёндошувлар

Режа:

1. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги моноцентрик ва полицентрик назариялар.
2. Одамзоднинг пайдо бўлиши тўғрисидаги илмий ёндашув
3. Қадимий гоминидларга оид топилмалар

2. МАВЗУ: Неолит инқилоби ва цивилизация тараққиёти масалаларини археология маълумотлари асосида ўрганилиши

Режа:

1. Инсоният тарихида неолит даврининг аҳамияти. “Неолит инқилоби” тушунчасининг мазмун моҳияти.
2. Кичик Осиё жануби ғарбидаги неолит даври ёдигорликлари. Чаталгуюк, Хожилар.
3. Яқин Шарқ неолит даври ёдигорликлари. Иерихон, Жармо,
4. Эрон Ҳиндистон ва Хитой неолит даври ёдигорликлари.
5. Цивилизацияларнинг вужудга келиши омиллари ва тараққиёт хусусиятлари.

3. МАВЗУ: Бронза даврида қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё маданий-иқтисодий алоқалар ва маданиятлараро мулоқот

Режа

1. Бронза даври умумий тавсифи.
2. Жанубий-ғарбий Туркманистоннинг бронза даври археологияси.
3. Марғиёна – Бактрия бронза даври цивилизацияси
4. Ўрта Осиё ва қадимги шарқнинг маданий иқтисодий алоқалари
5. Бронза даврида зироатчилар ва дашт чорвадорлар маданиятларининг ўзаро муносабатлари.

4. МАВЗУ: Давлатчилик тарихини ўрганишда археология манбаларнинг аҳамияти

Режа

1. Археологик манбалар ҳақида маълумот.
2. Давлатчилик тарихини ўрганишда археологик манбаларнинг аҳамияти
3. Жаҳон археологиясида давлатчилик масаласи

5. МАВЗУ: Жаҳон антик даври ва ўрта асрлар археологияси масалалари

Режа

1. Антик давр археологияси ҳақида маълумот
2. Жаҳон археологиясининг ўрта асрлар даври тарихини ўрганишдаги аҳамияти
3. Жаҳон археологиясида тарихий реконструкция масаласи

6. МАВЗУ: Жаҳон археологиясида этномаданий ва миграциялар жараёнлари ҳақидаги илмий қарашлар

Режа

1. Жаҳон археологиясида этномаданий жараёнлар
2. Этномаданий миграциялар ҳақидаги илмий назариялар.
3. Жаҳон археологиясида этномаданий миграция масаласи.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-кўчма машғулот

Бронза даврида қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё маданий-иқтисодий алоқалар ва маданиятлараро мулоқот

Археологик тадқиқотлар натижаларига асосан бронза даврида қадимги шарқ ва Ўрта Осиё маданий иқтисодий алоқалар ва маданиятлараро мулоқот тарихини ўрганиш масаласи кўриб чиқилади. Археология музейидаги бронза даврига оид бўлган экспонатлари билан яқиндан танишиб чиқилади.

Машғулот Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультети Археология музейида олиб борилади.

2-кўчма машғулот

Жаҳон антик даври ва ўрта асрлар археологияси масалалари

Жаҳон антик даври ва ўрта асрлар археологияси масалалари замонавий муаммолар, ёндашувлар ва илмий қарашлар ҳусусида сўз юритилади.

Машғулот ЎЗМУ Тарих факультети Археология музейи ва Тарих факультети кутубхонасида олиб борилади.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-кейс-стади.

Кейс 1. Археология атамасига ким асос солган. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Археология атамасига таъриф. У қандай маънони англатади. Археология атамасини ким муомалага киритган.
- Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини келтиринг.

2-кейс-стади.

Кейс 2. Ер шарида ҳаётнинг пайдо бўлиши ва илк ибтидоий одамларнинг келиб чиқиши шарт-шароитлари

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Ерда ҳаёт қандай пайдо бўлган. Ер шари тарихи ҳақида маълумот келтиринг
- Одамзоднинг ҳайвонот дунёсидан одамзод дунёсига қадам қўйишига сабаб бўлган омилларни изоҳланг

3-кейс-стади.

Кейс 3. Дастлабки гоминидларнинг пайдо бўлиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Гоминидлар атамасига таъриф беринг. У қандай маънони англатади
- Ер юзида топилган дастлабки палеантропологик топилмалар ҳақида маълумот келтиринг ва қиёсий таҳлил қилинг

4-кейс-стади.

Кейс 4. Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилади. ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка ҳудудидаги дастлабки ибтидоий аждодларимизга оид топилмалар ва уларнинг таҳлилини келтиринг.
- Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилиши сабабларини келтиринг

5-кейс-стади.

Кейс 5. Нима сабабдан дастлабки аждодларимиз Африкадан Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида орқали ер юзининг бошқа ҳудудларига миграция қилишган ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка худудида ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ палеолит даври иқлим, шарт-шароитлари ҳақида маълумот келтириш ва уларнинг таҳлил қилиш.
- Яқин ва Ўрта Шарқ худудидаги энг қадимги тош даври ёдгорлиқлари ва топилмалари

6-кейс-стади.

Кейс 6. Нима сабабдан дастлабки археологик тадқиқотлар Европа хууддида ўтказилган кўпгина археологик даврлар Европа худудид билан боғлиқ сабабларини кўрсатиш

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Европада ўтказилган дастлабки археологик изланишлар уларнинг таҳлилин келтириш.
- Европа худудидан ҳозирги замон типидagi одамнинг дастлабки топилмаларинг қайд этилиши ва Хомо Сапиенс муаммоси.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари:

1. Археологик ва тарихий давраштириш муаммоси
2. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.
3. Археология фанида антропогенез муаммосига оид янги қарашлар.
4. Шарқий Африкадаги археологик топилмаларнинг тарихи.
5. Homo sapiens нинг пайдо бўлиши масаласи
6. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида палеолит ва мезолит даври маданиятларининг ривожланиши.
7. Ибтидоий одамларнинг Европа қитъасига тарқалиш жараёнида Яқин Шарқ минтақасининг аҳамияти.
8. Европанинг палеолит ва мезолит даври маданиятлари
9. Европанинг палеолит даври қоятош суратлари
10. Олд Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг вужудга келиши муаммолари.
11. “Неолит инқилоби” тушунчасининг мазмун моҳияти жаҳон тарихида неолит даври маданиятларининг ўрни ва аҳамияти.
12. “Цивилизация” тушунчаси. Жаҳон тарихида цивилизациянинг дастлабки ўчоқлари.
13. Месопатамия – икки дарё оралиғида цивилизациянинг вужудга келишининг сабаблари.

14. Ҳинд ва Хитой қадимий цивилизациялари.
15. Юнонистон цивилизацияси
16. Марғиёна Бактрия цивилизацияси
17. Мезоамерика цивилизацияси
18. Жаҳон антик даври археологияси
19. Шаҳарсозлик маданияти вужудга келишининг археологик маълумотлари асосида ўрганиш услублари.
20. Археология фанида тарихий реконструкция муаммолари.
21. Жаҳон археологик ёдигорликлари ва қадимий маданиятларни ўрганиш ва тарғиб қилиш масаласига муносабат
22. Жаҳон археологиясининг инсоният жамияти тарихи ва цивилизация таракқиётини ўрганишда тутган ўрни ва аҳамияти.
23. Жаҳон археологиясида қўлланиладиган замонавий илмий методик усуллар.
24. Жаҳон археологиясида тарихий реконструкция масалалари.
25. Жаҳон археологияси ва палеоэкология.
26. Археологияда таббii фанлар усулларидан фойдаланш хусусиятлари.
27. Марказий Осиё археологиясида замонавий муаммолар (илк давлатчилик ва шаҳарсозлик маданияти масалалари)
28. Жаҳон археологияси ривожланишнинг умумий таърифи
29. Замонавий археологик тадқиқотлар ва кашфиётлар
30. Жаҳон археологиясининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи

VII. ГЛОССАРИЙ

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Археология	Archaeology	Археология	Архайос-қадимги ва логос-фан деган маънони англатади
Антикварий	Antiquitates	Антикварий	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.
Қадимиёт	Antiquaries	Древность	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Olduvai, Ashel, Mousterian and Upper Paleolithic	Олдувей, Ашел, мустье и поздний палеолит	Палеолит даври босқичлари.
Клэктон маданияти	Clactonian	Клэктонская культура	мил авв. 550-475 минг йилликларда Европанинг қуйи палеолит даври маданияти
Ўввойилик, варварлик ва цивилизация	Savagery, barbarism and civilization	Дикарство, варварство и цивилизация	Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб кўрсатган
Неолит, бронза ва илк темир даврлари	Neolithic, Bronze and early Iron Age	Неолит, бронза и РЖВ	Археологик даврлар ҳисобланади.
Плейстоцэн	Pleistocene	Плейстоцэн	(юнончада πλεῖστος) бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб 11,7 минг йил аввал тугаган геологик даврлардан бири.
Тўртламчи давр ёки антропоген	Quaternary period, or	Червертичный период или	Бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб

даври	anthropogenic	антропоген	хозирга кадар давом этмоқда.
Петрография	Petrography	Петрография	Бу геология фани бўлиб, у тоғ жинсларни ҳар томонлама ўрганади.
Геохронология	Geochronology	Геохронология	Ернинг ёшани йиллар билан ифодалаб бериш
Архей эраси	Archaea	Архей	Геологик даврлардан бири бўлиб, Бу эрада ерда хали хайвон организмлари кам ва ўсимлик организмлари бўлмаган
Кайнозой эраси	Cainozoe	Кайнозой	Учламчи ва тўртламчи даврлардан иборат.
Тўртламчи давр	Quaternary period	Червертичный период	Яъни инсоният пайдо бўлган давр антропоген даври деб ҳам юритилади.
Плейстоцен	Pleistocene	Плейстоцен	Буюк музликлар мавжуд бўлган давр ҳисобланади
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	археология фанида Ното erectus деб юритилади ва 1981 йилда голландиялик олим Э.Дюбуа томоиндан Индонезиянинг Ява оролидан топилган.
Австралопитекус афаренсис	Australopithecus afarensis	Австралопитекус афаренсис	бундан 4-2,5 миллион йил аввал Шарқий Африкада истиқомат этган.
Олдувей	Olduvai	Олдувей	Африка худудида аниқланган дастлабки тош даври маданияти.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Номо ва унга тегишли дастлабки тошқуроллар	Homo and his early work tool	Номо и его ранние орудие труда	2.5 миллион йил аввал Шарқий Африка худудида пайдо бўлади.
Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Homo ergaster—Homo erectus	Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга дастлабки миграциясини

			бошлаб берган
Селунгур	Selengur	Селунгур	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кулбулоқ ёдгорлиги	Kulbulyak	Кулбуляк	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кадимги тош асри	Paleolith	Палеолит	Қадимги тош даври.
Зинжантроп	Zinjanthropus	Зинжантроп	Танзаниянинг Зинжи қишлоғидан топилган одам..
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	(юнонча “pitekos” – маймун, “antropos” – одам) Индонезиянинг Ява оролидан топилган энг ыадимги одам.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Хитой одами	Sinanthropus	Синантроп	Хитой одами.
Хомо Хабилис	“Homo habilis”	Хомо Хабилис	“ишбилармон одам”.
Хомо Эректус	Homo erectus	Хомо Эректус	тўғри тик юрувчи одам
Антропология	Anthropology	Антропология	Одамни ўрганувчи фан
Ўрта Шарқ атамаси	Near East	Ближний Восток	-(инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича кўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган.
Эль-Маслук ёдгорлиги	Monument El Masluk	Памятник Эль-Маслук	1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган.
Убейдия	Ubaid	Убейдия	(плейстоцен даври археологик ёдгорлиги ҳисобланади
Табун ғори	Tabun Cave	Пещера Табун	Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган археологик ёдгорлик.
Кебара ғори	Cave Kebara	Пещера Кебара	ўрта тош даврига оид бўлиб, Исроилдаги Кармел тоғида

			жойлашган. Бундан 60-48 минг аввал ушбу ғор макони аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган
Схул ғор макони	Cave Es Skhul	Пещера Схул	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Кафзех	Monument Kafzeh	Памятник Кафзех	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Дарраи -Кур	Darrai -Kur	Дарраи -Кур	Афғонистон худудида жойлашган тош даври ёдгорлиги.
Ашел	Ashell	Ашел	палеолит даврининг илк босқичи
Мустье	Moustier	Мустье	палеолит даврининг ўрта босқичи
Ориньяк, Солютре Мадлен ва	Aurignacian, Solutrean and Madeleine	Ориньяк, Солютре и Мадлен	Франция худудида жойлашган палеолит даври ёдгорлиги
Неандертал одами	Neanderthal	Неандертальский человек	илк бора Германиянинг Фелдгофер ғоридан топилган.
Тейжа	Teyzha	Тейжа	(Франция) яқинидаги ғордан топилган суякка ишланган
Ибтидоий санъат	Prehistoric art	Первобытное искусство	п археологик даврлардан бири юқори палеолит даврида вужудга келган
Ласко	Lasko	Ласко	Францияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги
Алтамир	Altamir	Алтамир	Испанияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги

VIII. АДАБИЁТЛАР

1. H. Dani. V. M. Masson History of civilizations of Central Asia Volume I. UNESCO Publishing, 1992.
2. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
3. Ian Hodder. Theory And Practice In Archaeology. London and New York. 2006.
4. Kevin Greene. Archaeology. London. 2003.
5. Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006
6. Miriam T. Stark. Archaeology of asia Oxford. 2006
7. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013
8. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
9. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
10. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
11. Деревянко А.П. Петрин, В.Т. Таймагамбетов Ж.К. Феномен микроиндустриальных комплексов Евразии Археология этнография и антропология Евразии. М., 2000.
12. Древние памятники Синьцзяна/ Межконтинентальное издательство Китая, 2016.
13. Индия и Центральная Азия (до Исламский период). Ташкент, 2000.
14. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства и культуры Центральной Азии Ташкент, 2005.
15. Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в строидельте реки Мургаб. Ашгабад. 2002.

Интернет-сайтлар:

1. www.history.ru
2. www.natura.com
3. www.archaeology.ru
4. www.archaeology.com